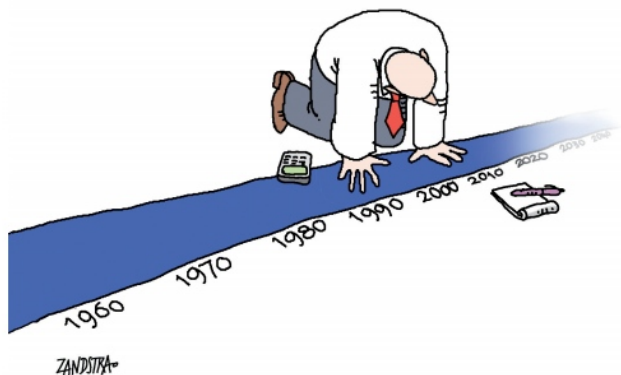

George Gelauff (1955) is onderdirecteur van het Centraal Planbureau. Eerder werkte hij daar als onderzoeker en afdelingshoofd. Bij het ministerie van Economische Zaken was hij plaatsvervangend directeur Algemene Economische Politiek. Hij studeerde econometrie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en promoveerde aan de Universiteit van Tilburg. George Gelauff is een generalist die in de loop van de tijd gewerkt heeft aan veel onderwerpen: bouw van economische modellen; belastingen en sociale zekerheid; vergelijking van Duitsland, Nederland en de Verenigde Staten; kennis en economie; Europese vraagstukken. Een rode draad door zijn werk zijn lange termijn scenario's, daar houdt hij zich al sinds het begin van zijn loopbaan bij het CPB met enige regelmaat mee bezig.

Want er komen andere tijden

Een toekomstverkenning naar Nederland en Het Apostolisch Genootschap in 2040

Jan Zandstra (1938) woont in Gouda en werkt freelance als cartoonist voor het Algemeen Dagblad alsmede vaktijdschriften en bedrijfsmagazines. Zijn cartoons wonnen diverse prijzen in binnen- en buitenland. Hij is ook illustrator en cartoonist voor het maandblad De Stroom, een uitgave van Het Apostolisch Genootschap. Eerder illustreerde hij de uitgaven van de derde Van Oosbreelezing van Johan Goud, de vijfde Van Oosbreelezing door Herman Kooreman en de negende Van Oosbreelezing door Kees Schuyt.

Dertiende J.H. van Oosbreelezing
George M.M. Gelauff

Want er komen andere tijden
Een toekomstverkenning naar Nederland en Het Apostolisch
Genootschap in 2040

Uitgave in het kader van de serie
'J.H. van Oosbreelezing' onder auspiciën van
Stichting J.H. van Oosbreelezing,
Postbus 116
3740 AC Baarn

1 april was de geboortedag van apostel J.H. van Oosbree (1862-1946),
die aan de vernieuwingen in het apostolische denken van de 20ste
eeuw een belangrijke impuls heeft gegeven. In een jaarlijkse lezing,
die zijn naam draagt, is er aandacht voor de apostolische cultuur in
de ruimste zin van het woord, in de context van andere geestelijke
stromingen en van de maatschappelijke ontwikkelingen.

Redactie: A. van der Kuijl, W.F. Kooreman

Bestuur Stichting J.H. van Oosbreelezing:
H.J. Kooreman, H.F.J. Horstmanshoff, H. Snippen-Dullemond, N.F. de Pijper

Grafisch ontwerp: Marieke Riedijk, Landgraaf

© tekst G.M.M. Gelauff, Rijswijk 2011

© cartoons Jan Zandstra, Gouda 2011

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt
door middel van druk, fotokopie, microfilm, of op welke andere wijze
dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
ISBN 978-90-5972-516-4

Uitgeverij Eburon
Postbus 2867
2601 CW Delft
tel.: 015-2131484 / fax: 015-2146888
info@eburon.nl / www.eburon.nl

Want er komen andere tijden
Een toekomstverkenning naar Nederland en Het Apostolisch
Genootschap in 2040

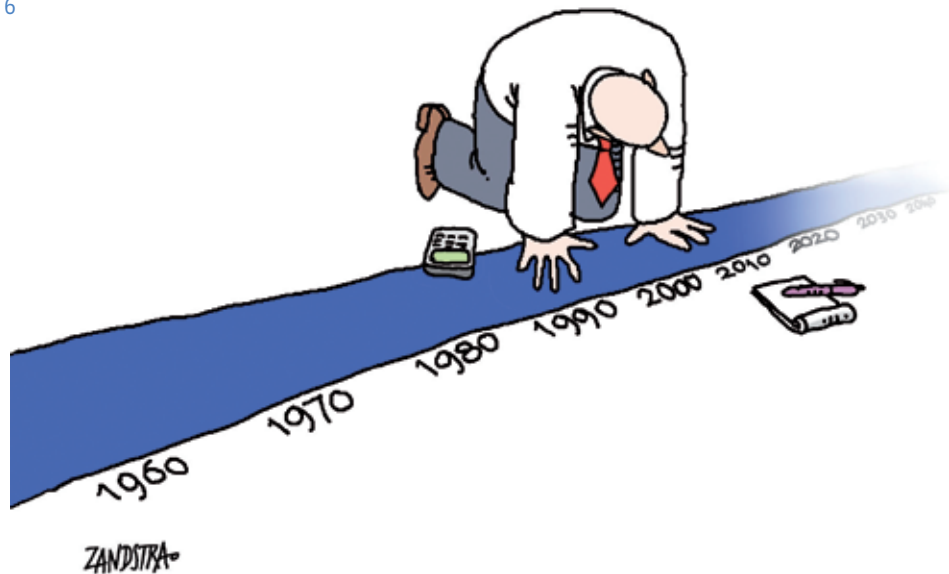
Dertiende J.H. van Oosbreelezing,
Gehouden op 2 april 2011, Almere

Door George Gelauff

Hoe ziet de samenleving er uit in 2040? Waar verdienen we ons brood mee? Waar wonen we? Hoe gaan we om met elkaar, hoe staat het met sociale cohesie? Dit soort vragen houdt mensen bezig. Waarom eigenlijk? Waarom zouden we het antwoord willen weten? En als we dat antwoord dan willen weten, hoe komen we er achter?

Dat de wereld verandert is zeker. 'Want er komen andere tijden', zong Boudewijn de Groot al in 1965.¹ Om twee redenen zoeken mensen naar antwoorden op vragen naar de verre toekomst: nieuwsgierigheid en noodzaak. Mensen hebben het vermogen zich een wereld in een andere tijd in te denken en vragen zich af hoe die wereld er uit zal kunnen zien. Dat bevredigt hun nieuwsgierigheid. Noodzaak gaat nog een stap verder. Beslissers moeten regelmatig keuzes maken die een verre horizon hebben. Dat kan gaan om omvangrijke investeringen, zoals de aanleg van wegen, dijken of grote fabriekscomplexen, die lange voorbereidingstijd kosten en decennia lang meegaan. Maar het kan ook gaan om veranderingen van missie of cultuur in organisaties, die vele jaren duren om tot stand te brengen. Een andere noodzaak ligt in ontwikkelingen die geleidelijk verlopen, maar in de verre toekomst tot substantiële problemen kunnen leiden. Die vragen om tijdige maatregelen om grote kosten in de toekomst te voorkomen. Vergrijzing is een voorbeeld. Zonder tijdige maatregelen zijn de overheidsfinanciën op termijn niet meer houdbaar. Een geleidelijk verlopend afnemend ledental van een kerkgenootschap is een ander voorbeeld. Op korte termijn lijkt het niet zo erg, op lange termijn kan het tot substantiële problemen leiden.

Als we willen weten hoe de toekomst er uitziet, dan is het nog niet zo eenvoudig dat beeld ook te schetsen. De toekomst is grotendeels fundamenteel onzeker. We kunnen er wel op vertrouwen dat over dertig jaar de zon nog steeds op gaat. En als iemand tijd van leven heeft is hij of zij in 2040 met zekerheid 29 jaar ouder dan in 2011. Maar er zijn niet veel andere zaken die op een termijn van dertig jaar te voorspellen zijn, zeker niet als die samenhangen met menselijk handelen. Legio zijn de voorbeelden van voorspellingen voor de lange termijn die er achteraf faliekant naast bleken te zitten. De ICT ontwikkeling is een sprekend voorbeeld getuige de citaten in kader 1.1.² Zelfs degenen die er midden in zaten en hun brood ermee verdienden verkeerden zich regelmatig op het potentieel van de microprocessor en de PC-revolutie.

Scenario's vormen een manier om met die onzekerheid om te gaan. Scenario's zijn consistente, plausibele en uitdagende verhalen over mogelijke toekomsten. Scenario's voorspellen de toekomst niet, maar vertellen in plaats daarvan uiteenlopende verhalen teneinde de fundamentele onzekerheden van de toekomst te onderstrepen. Die verhalen bieden verschillende toekomstperspectieven waartegen de beslissers hun beslissingen en de langetermijneffecten daarvan kunnen afzetten. In scenario's worden historische ontwikkelingen, huidige feiten en toekomsttrends gebundeld tot consistente toekomstbeelden. Ze dwingen beslissers om meerdere mogelijke gevolgen van hun beslissingen onder ogen te zien. Wanneer er besluiten moeten worden genomen, helpen scenario's bij het beoordelen van welke opties bestand zijn tegen toekomstige onzekerheden en welke opties gevoelig zijn voor veranderende omstandigheden en daarom zorgvuldig in de gaten moeten worden gehouden.

Deze publicatie presenteert de hoofdpunten van vier scenario's voor Nederland in 2040 en doet op verzoek van de Stichting J.H. Van Oosbreelezing een poging deze te verbinden aan ontwikkelingen in en rondom Het Apostolisch Genootschap. Het Apostolisch Genootschap

1.1 Misvattingen over ICT

'Ik denk dat er een wereldmarkt is voor misschien vijf computers', Thomas Watson, bestuursvoorzitter van IBM, 1943

'Ik heb dit land van noord naar zuid en van west naar oost doorkruist en met de beste mensen gesproken, en ik kan u verzekeren dat dataverwerking een gril is die het eind van het jaar niet zal halen', redacteur verantwoordelijk voor management boeken voor uitgeverij Prentice Hall, 1957

'Er is geen reden waarom iemand een computer thuis zou willen hebben', Ken Olson, bestuursvoorzitter en oprichter van Digital Equipment Corporation, 1977

'640K zou genoeg moeten zijn voor iedereen', Bill Gates, 1981

is een vrijzinnige geloofsgemeenschap met wortels in de joods-christelijke traditie. Apostolischen hanteren als motto 'In liefde werken aan een menswaardige wereld'.³

De tekst valt hiermee op natuurlijke wijze uiteen in twee delen. Deel I presteert vier toekomstbeelden voor 2040. De scenario's zijn ontleend aan een studie van het Centraal Planbureau uit 2010.⁴ Paragraaf 2 introduceert de basiselementen van de scenario's: slimme mensen en sterke steden. Paragraaf 3 geeft de basismechanismen aan waaruit de vier scenario's tot stand komen.⁵ Paragraaf 4 bevat een beknopte beschrijving van elk van de scenariowerelden, met nadruk op de samenleving die er ontstaat in die werelden. Dat zet het kader voor de positionering van Het Apostolisch Genootschap in de vier toekomstbeelden, waar Deel II op in gaat. Dat deel start in paragraaf 5 met een verkenning van ontwikkelingen op religieus gebied om relevante factoren te kunnen duiden. Paragraaf 6 kijkt eerst welk beeld er ontstaat als demografische ontwikkelingen binnen Het Apostolisch Genootschap worden doorgetrokken naar 2040. Vervolgens verkent het de plaats van het genootschap in elk van de scenariowerelden en zoekt naar kansen en uitdagingen voor het genootschap. Paragraaf 7 sluit af met enkele conclusies.

Deel I

Scenario's voor 2040

2. Mensen en steden

Mensen en steden vormen de basis van de CPB-scenario's. De scenario's gaan vooral over de vraag wie in 2040 geld verdient en waar dat geld wordt verdiend. De 'wie vraag' gaat over werknemers. Elk scenario kijkt vanuit een andere invalshoek naar hun kennis en hun taakverdeling. De rol die steden in elk scenario spelen hangt af van het soort productie dat in een stad plaatsvindt en van de relaties binnen steden en tussen steden. Maar eerst de vraag: 'Waarom zijn mensen en steden zo belangrijk?'

Mensen zijn belangrijk...

Menselijke kennis is een essentiële input voor innovatie en productie en daarmee voor de economische ontwikkeling. Overal ter wereld vragen bedrijven om geschoolde arbeidskrachten. De laatste decennia is het opleidingsniveau van de beroepsbevolking op veel plaatsen in de wereld substantieel gestegen. Toch zijn opmerkelijk genoeg in veel landen de lonen van hoogopgeleide werknemers niet gedaald maar juist gestegen. Dat laat zien dat de vraag naar hoogopgeleide arbeidskrachten nog sterker is toegenomen dan het aanbod. Er is steeds meer behoefte aan kennis.

Onderwijs verhoogt niet alleen de kennis van werknemers, het zogenaamde menselijk kapitaal. Het versterkt ook het sociaal kapitaal van een samenleving (zie kader 2.1⁶). Investeren in kennis heeft gevolgen voor sociale relaties en voor het sociale klimaat in buurten, wijken en steden. Door onderwijs neemt het onderlinge vertrouwen tussen burgers toe en dat heeft weer tot gevolg dat het bedrijfsklimaat in een land aantrekkelijker wordt en investeringen in onderwijs en innovatie gestimuleerd worden. Zo ontstaan er positieve terugkoppelingen die elkaar versterken.

2.1 Menselijk en sociaal kapitaal

Menselijk kapitaal omvat de hoeveelheid competenties, kennis en persoonskenmerken waarover werknemers beschikken om arbeid te verrichten en vernieuwingen tot stand te brengen en op die manier economische waarde te creëren. Werknemers verkrijgen deze vaardigheden door onderwijs en door ervaring die zij opdoen tijdens hun loopbaan.

Sociaal kapitaal bestaat uit de combinatie van normen en netwerken van mensen die collectieve actie vergemakkelijken. Investeren in sociale relaties, opbouwen van netwerken, werken aan een cultuur waarin onderling vertrouwen kan groeien, overdragen van normen van de ene generatie naar de andere, zijn alle dimensies van het opbouwen van sociaal kapitaal. De literatuur onderscheidt twee vormen van sociaal kapitaal: samenbindend en overbruggend.

Samenbindend sociaal kapitaal leunt op bekendheid van reputatie en sociale controle om binnen een groep betrokkenheid op te bouwen en investeringen in onderlinge relaties te bewaken. In een relatief homogene gemeenschap met grote onderlinge betrokkenheid tussen de leden van die gemeenschap, kunnen normen en waarden coöperatief gedrag stimuleren. Gemeenschappelijke normen versterken de motivatie tot samenwerken. Bovendien is de sociale controle groot: iedereen kent elkaar en is op de hoogte van het gedrag van de ander.

In de tweede variant, *overbruggend sociaal kapitaal*, zijn samenwerkingsrelaties vooral gebaseerd op snelle overdracht van reputatie. Uitgebreide open netwerken (zoals Facebook of LinkedIn op internet) met frequente veranderingen van contacten en wisselende allianties zorgen voor een snelle verspreiding van informatie over vaardigheden en gedrag van personen en bedrijven. Het is dan niet zozeer de kans op een collectieve straf door de groep als geheel die disciplinerend werkt op opportunistisch gedrag, maar de kans dat informatie over dergelijk gedrag terecht komt bij een groot aantal toekomstige samenwerkingspartners. Dat ondersteunt vertrouwen in uitgebreide netwerken, hetgeen gemeenschappelijke actie vergemakkelijkt. Overbruggend sociaal kapitaal legt gemakkelijk verbindingen tussen groepen met verschillende achtergrond.

De computer heeft de manier waarop wij werken ingrijpend veranderd. Rond 1980 gebruikte minder dan 20% van de beroepsbevolking computertechnologie bij zijn werk; in 2005 was dat aandeel gestegen naar meer dan 80%. De typekamer is verdwenen en niemand op een kantoor maakt nog een optelsom op papier. Ook de manier waarop wij communiceren is totaal anders. Veel mensen versturen dagelijks e-mail, anderen twitteren hun nieuwste ideeën rond.

Figuur 2.1: ontwerp en productie van de telecommunicatiechip van Texas Instruments

Het gevolg van informatie- en communicatietechnologie (ICT) is dat banen zijn opgesplitst in taken. In plaats van eindproducten worden er nu taken verhandeld. Bedrijven maken steeds meer deel uit van complexe wereldwijde productieketens waarin de taken die nodig zijn voor de productie van een artikel op verschillende locaties worden uitgevoerd, vaak ook in verschillende landen. Een voorbeeld: de telecommunicatiechip van Texas Instruments is het product van een wereldwijd productieproces (zie figuur 2.1). Hij is bedacht door technici van Ericsson in Zweden en ontworpen in Nice aan de Franse Riviera met software die het bedrijf in Houston heeft ontwikkeld. Een gespecialiseerde toeleverancier in Japan ontwikkelt het prototype. De chip wordt geproduceerd in Dallas in de Verenigde Staten, getest in Taiwan, verpakt in Indonesië en in Ericsson telefoons verwerkt die wereldwijd verkocht worden.

... steden zijn belangrijk...

Steden komen tot bloei en raken weer in verval. Rond de Gouden Eeuw verdrievoudigden de huizenprijzen in Amsterdam binnen een periode van 150 jaar (ongeveer van 1630 tot 1780), om daarna weer te dalen tot ze in 1816 nog maar een kwart van de prijzen uit 1780 bedroegen. Deze trend correspondeert met de snelle verstedelijking van het westen van Nederland (met name Amsterdam), die gevolgd werd door een economische neergang vanaf het moment dat Groot-Brittannië Nederland voorbijstreefde als grootste handelsmacht. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw stegen de huizenprijzen weer, aansluitend bij de ontwikkelingen in de tweede helft van de Industriële Revolutie. Meer recent, na de Tweede Wereldoorlog, maakten de Nederlandse steden een moeilijke tijd door toen economische functies uit de steden verdwenen en de sociale problemen en etnische spanningen toenamen. Door de ontwikkeling van de diensteneconomie en de opkomst van de kenniseconomie zijn de steden in ontwikkelde landen weer opgebloeid. In Nederland bijvoorbeeld hebben verschillende grote ondernemingen hun hoofdkantoor verplaatst naar Amsterdam.

In steden komen mensen samen die van elkaars aanwezigheid profiteren. Steden zijn de plaatsen waar nieuwe technologie wordt ontwikkeld. Aan het begin van de twintigste eeuw vestigden bedrijven zich in elkaars nabijheid om te profiteren van de kennis die werd opgedaan bij de ontwikkeling van elektriciteit. Na de Tweede Wereldoorlog gebeurde hetzelfde bij de ontwikkeling en productie van ICT. Steden zijn ook de plaatsen waar veel hoogopgeleiden wonen, waar starters zich kunnen ontplooien, waar mensen door persoonlijk contact kennis uitwisselen en waar werkzoekenden een baan vinden. Door al die factoren zijn steden de plaatsen waar productiviteit toeneemt.

... en samen zijn ze nog belangrijker

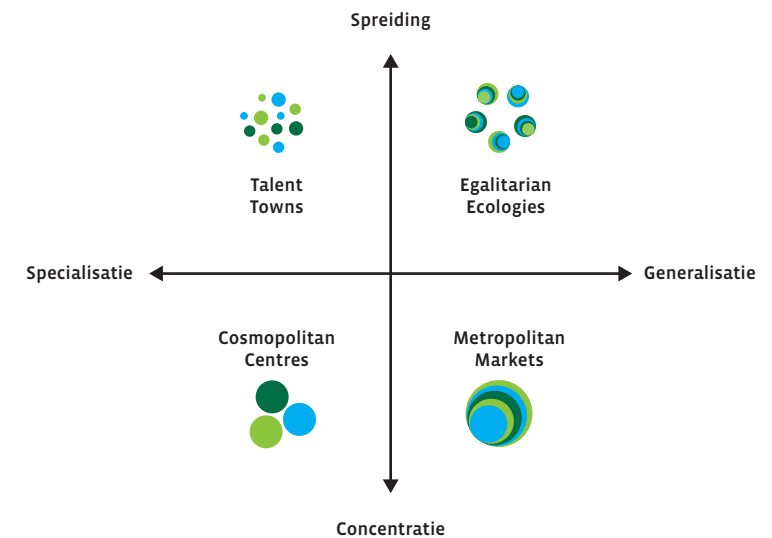
Een van de meest betrouwbare voorspellende factoren voor stedelijke groei in de afgelopen eeuw is het opleidingsniveau van een stad. Steden met een hoog opgeleide beroepsbevolking hebben goed gepresteerd. Een schoolvoorbeeld daarvan is Boston. Door de aanwezigheid van de hier van oudsher gevestigde topuniversiteiten (Harvard, MIT) blinkt Boston uit in technologie, hoger onderwijs en financiële diensten.

We kunnen hieruit drie conclusies trekken, die richtinggevend zijn bij de ontwikkeling van de vier scenario's. Ten eerste: kennis is en blijft voor Nederland de sleutel tot succes. Menselijk kapitaal en kennis zijn essentieel om deel te kunnen nemen aan de technologische vooruitgang en om een concurrentievoorsprong te behouden binnen de

globaliserende wereld. Ten tweede zullen banen steeds vaker bestaan uit een verzameling van taken. En ten derde: de economische activiteit zal zich concentreren in de steden. Steden trekken hoogopgeleide mensen aan die voordeel hebben van persoonlijke contacten. Bovendien zijn steden de belangrijkste knooppunten in de economie en nemen zij in zekere zin de rol van landen over als motor van de economie.

Mensen en steden zijn ook relevante factoren voor Het Apostolisch Genootschap. De ontwikkeling van kennis en de verdeling van taken over de wereld beïnvloeden opvattingen van mensen, inkomensongelijkheid en sociale cohesie in de samenleving. Dat is niet alleen relevant voor het gedachtegoed van het genootschap, maar geeft ook een indruk waar pastorale zorg nodig zal zijn. De verdeling van wonen en werken over steden beïnvloedt zowel de contacten met andersdenkenden als de locaties van gemeenschappen over Nederland.

In de vorige paragraaf bleek dat mensen en steden belangrijk zijn voor de economische en sociale ontwikkeling in de toekomst. Paragraaf 1 gaf aan dat de toekomst zeer onzeker is. We weten dan ook niet of mensen in de toekomst hun geld zullen verdienen in een groot aantal kleinere, al dan niet gespecialiseerde steden of in grote steden. Ook is het niet bekend of wij het moeten hebben van mensen, die zich gespecialiseerd hebben of juist als generalisten breed inzetbaar zijn.

Figuur 3.1: Vier scenario's

Deze twee onzekerheden leiden samen tot de vier scenario's die in figuur 3.1 staan genoemd. De horizontale as geeft de onzekerheid weer of werknemers zich zullen ontwikkelen tot specialisten of generalisten. De verticale as beschrijft de vraag of steden zullen groeien (concentratie) of krimpen (spreiding). In de naamgeving van de scenario's typeert de eerste term de mensen en bevat de tweede term informatie over het type locatie. Zo is *Talent Towns* het scenario waarin talent alle kans krijgt omdat arbeidskrachten zich specialiseren en waarin de omvang van de steden relatief klein is. Diagonaal daartegenover, in het *Metropolitan Markets* scenario verrichten op de grote metropool gerichte

generalistische werknemers veel taken zelf en vormen de zeer grote steden een markt voor nagenoeg alle economische activiteiten. Mensen in *Egalitarian Ecologies* leven in een relatief egalitaire samenleving met kleine steden. Daartegenover bewonen gespecialiseerde wereldburgers (kosmopolieten) grote gespecialiseerde centra in *Cosmopolitan Centres*.

Hoe de samenleving er uit ziet in deze scenariowerelden komt in paragraaf 4 aan de orde. Het vervolg van deze paragraaf richt zich eerst op de drijvende krachten achter de scenario's, dus op de vraag hoe ze tot stand kunnen komen. Het antwoord op deze vraag hangt vooral af van de ontwikkeling van de technologie, de belangrijkste stimulerende factor voor economische ontwikkeling. Technologische ontwikkelingen zijn in hoge mate autonoom, onzeker en ingrijpend. Dat houdt in dat ze vrijwel niet beïnvloed kunnen worden door beleidsmakers en nauwelijks te voorspellen zijn.

Van bijzonder belang voor de scenario-ontwikkelingen zijn doorbraaktechnologieën. Doorbraaktechnologieën stimuleren technologische veranderingen op de lange termijn (een periode van meerdere decennia). Het is niet van tevoren bekend wanneer doorbraaktechnologieën geïntroduceerd zullen worden, maar als het zover is, brengen zij fundamentele veranderingen in de maatschappij teweeg. Ze hebben invloed op de productie van goederen en diensten, op productinnovatie, op de organisatie van bedrijven en de leefstijl van consumenten. Bekende voorbeelden van doorbraaktechnologieën zijn de stoommachine, die rond 1850 werd geïntroduceerd, en de elektriciteit, die rond 1910 de rol van de stoomkracht begon over te nemen. De huidige doorbraaktechnologie is de informatie- en communicatietechnologie (ICT), die een breed scala aan ontwikkelingen in de gehele samenleving op gang heeft gebracht. De ontwikkeling van de ICT begon in de jaren '60 en de grote maatschappelijke impact kwam met de introductie van de PC, later gevolgd door internet.

Technologie leidt mensen...

ICT wijzigt de taakverdeling binnen de beroepsbevolking via twee hoofdlijnen: communicatie en informatie. Het onderdeel *communicatietechnologie* (CT) van de ICT vergemakkelijkt de overdracht van ideeën en informatie en stelt mensen in staat om de waarde daarvan snel te controleren en te beoordelen. De snelheid van communicatie is tegenwoordig zo hoog dat het verzenden en ontvangen van berichten vrijwel gelijktijdig plaatsvindt. Daardoor kunnen bedrijven taken die vroeger sterk met elkaar verbonden waren, nu van elkaar loskoppelen en door verschillende personen op verschillende locaties laten uitvoeren.

De productie van telecommunicatiechips in figuur 2.1 is daarvan een sprekend voorbeeld. Werknemers kunnen zich steeds meer richten op wat ze het best kunnen. Door communicatietechnologie raakt de beroepsbevolking steeds meer gespecialiseerd.

Door het onderdeel *informatietechnologie* (IT) van de ICT is de manier waarop informatie wordt verwerkt sterk verbeterd. Veel routinetaken zijn overgenomen door computers en expertsystemen die het nooit moe worden om eindeloos dezelfde handeling uit te voeren. De verwerking van financiële transacties bij banken is een voor de hand liggend voorbeeld. De grootste kracht van computers ligt in de onderlinge koppeling van routinetaken. Systemen die onderling zijn verbonden kunnen meer en complexere informatie verwerken. Daardoor kunnen werkprocessen verbreed worden. Er is geen team van werknemers meer nodig voor het uitvoeren van alle routinetaken; met behulp van een computer kan één persoon een groot aantal taken zelfstandig uitvoeren. Werknemers worden generalisten en manusjes-van-alles. Dit proces heeft bijvoorbeeld plaatsgevonden bij banken en verzekeringsmaatschappijen. Werknemers op het hoofdkantoor maken bestanden aan over klanten, producten en processen in het *enterprise resource system* (ERP), en de klant kan bij één contactpersoon terecht voor al zijn verzekeringszaken. Dankzij het ERP-systeem kan deze adviseur aan iedere klant het complete pakket aanbieden. Een ander voorbeeld is de garagemonteur die met een expertsysteem naast zich in een keer een diagnose maakt hoe een auto er op veel punten technisch aan toe is.

Bij toekomstige ontwikkelingen in de ICT kan het accent op CT of op IT liggen. Deze onzekerheid beïnvloedt de verdeling van arbeid en taken in de scenario's. Verbeteringen in de CT leiden tot een verlaging van de kosten voor coördinatie en communicatie en tot verdere specialisatie. De economie beweegt zich dus naar links op de horizontale as van figuur 3.1. De mate van specialisatie wordt begrensd door de kosten voor het coördineren van de verschillende taken. Verbeteringen in de IT leiden daarentegen tot een vermindering van de vraag naar specialistische hulp en input. Werknemers worden minder afhankelijk van hun collega's. De beweging is dan juist naar rechts. De beperking van generalisatie is dat werknemers hun aandacht over veel taken moeten verdelen, waardoor er productiviteitsverlies op kan treden als werknemers taken moeten uitvoeren waarvoor ze niet goed zijn uitgerust.

Zal er de komende 30 jaar een nieuwe doorbraaktechnologie geïntroduceerd worden? Afhankelijk van het antwoord op die vraag zal de omvang van de steden in de scenario's toenemen of niet.

In de beginfase is de ontwikkeling van een doorbraaktechnologie sterk afhankelijk van persoonlijke contacten. Onderzoekers, innovators, ontwerpers en managers profiteren allemaal van intensief persoonlijk contact om kennis uit te wisselen, niet alleen over de inhoud van de nieuwe technologie, maar ook over hooggekwalificeerde vakspecialisten in hun omgeving, de meest aantrekkelijke toepassingen van de doorbraaktechnologie, aanpassing van organisaties aan de nieuwe technologie, enzovoort. Zij vestigen zich dan ook in elkaars buurt, zoals Silicon Valley treffend illustreert. Steden groeien.

In latere fases draait dat proces echter om. Kennis verspreidt zich en de nieuwe technologie maakt productie op afstand gemakkelijker. Dat was bij elektriciteit het geval en doet zich nu ook voor bij ICT, de huidige doorbraaktechnologie. Fysieke aanwezigheid is in de huidige vergevorderde ontwikkelingsfase van de ICT veel minder belangrijk geworden. Veel moderne communicatie is virtueel en de productie vindt plaats aan de hand van kennis die beschikbaar is via het intranet van bedrijven. Dit biedt de mogelijkheid om productie onafhankelijk te maken van locatie en tijd. Steden kunnen kleiner worden omdat geavanceerde ICT het persoonlijke contact vervangt. De economie beweegt zich dan naar boven langs de verticale as van figuur 3.1. Deze trend gaat gepaard met de internationalisering van productieteams, de opkomst van internationale samenwerkingsverbanden in de wetenschap en een toename van het aantal productielocaties bij multinationals. Neem bijvoorbeeld Boeing: 70% van de productie van de Boeing 787 Dreamliner vindt plaats bij 43 bedrijven op 135 productielocaties over de hele wereld, terwijl de productie volledig vanuit het hoofdkantoor in Chicago wordt gecoördineerd. Ongeveer een derde van de activiteiten wordt rechtstreeks door Boeing uitgevoerd.

De biotechnologie en nanotechnologie hebben potentie om de nieuwe doorbraaktechnologieën te worden. In veel onderzoeksgebieden is de invloed van deze technologieën al merkbaar, vergelijkbaar met de invloed van de computertechnologie op het 'cijferwerk' in de jaren '60. Op hele kleine schaal (nano) kunnen onderzoekers biologische processen analyseren en beïnvloeden.⁷ Onlangs publiceerden wetenschappers bijvoorbeeld een methode om dichtslibbende bloedvaten op te sporen, die ze testten op muizen. Ze bouwden speciale

minuscule deeltjes die zich enkel aan bloedproppen kunnen binden. De deeltjes doen een scan oplichten, waardoor de plekken waar risico's voor een hartaanval bestaan duidelijk zichtbaar zijn.⁸

Als er zich de komende decennia een nieuwe doorbraaktechnologie in deze richting voordoet, ontstaat er in de beginfase weer behoefte aan persoonlijke contacten en aan uitgebreide laboratoria en testsites voor de invoering van de nieuwe technologie. Er zal dan weer een beweging richting grotere steden ontstaan en de economie beweegt naar beneden langs de verticale as van figuur 3.1. Economische activiteiten zullen meer geclusterd worden en steden worden weer belangrijker. Omdat het zeer onzeker is of er een nieuwe doorbraaktechnologie zal komen, kunnen de steden van nu de komende 30 jaar zowel krimpen als groeien.

Maar technologie is niet alles

Technologie is een belangrijke determinant van de scenario's, maar is zeker niet alles bepalend. Technologie heeft niet alleen rechtstreeks invloed op mensen en steden, maar ook indirect, via de globalisering. Globalisering wordt omschreven als de integratie van economieën, resulterend in internationale handel in goederen en diensten, uitwisseling van kennis en arbeidsmigratie. Globalisering is in hoge mate het gevolg van technologische verandering. De technologie van de stoommachine (en daarop volgende ontwikkelingen) betekende een enorme stimulans voor de handel in goederen; de huidige ICT-golf leidt tot het opsplitsen van de productieketen in kleinere eenheden en verspreiding daarvan over een groot aantal landen.

De gevolgen van de globalisering en de technologische verandering reiken ver. Ten eerste is de variatie in de wereldwijde inkomensverdeling kleiner geworden. De inkomens van de meeste wereldburgers zijn sinds 1970 gestegen. De wereldwijde beroepsbevolking is steeds beter opgeleid, waardoor opkomende economieën meer en meer deel kunnen nemen aan de wereldhandel en hun relatieve voordeel kunnen verleggen van grondstoffen naar tussen- en eindproducten. In de tweede plaats heeft de handel in taken de handel in goederen vervangen. Dit betekent dat productieketens zijn opgesplitst in een groot aantal kleinere eenheden, in een groot aantal taken, die in verschillende landen worden uitgevoerd. Ten derde is de locatie steeds belangrijker. Nu kapitaal en arbeid steeds mobieler zijn, is de economie veel minder plaatsgebonden dan dertig jaar geleden. Dit impliceert dat de kwaliteit van steden en de verbindingen tussen steden belangrijker zijn dan ooit. Een succesvolle stad kan hooggekwalficeerde productie aantrekken en lange tijd vasthouden, terwijl andere steden daar niet in slagen. Al deze facetten komen terug in de scenario's.⁹

De samenleving in de toekomst

Paragraaf 3 heeft laten zien hoe vanuit twee fundamentele onzekerheden vier scenariowerelden zijn af te leiden. Deze paragraaf kleurt elk van de wereldbeelden op hoofdlijnen verder in. Daarbij gaat de aandacht vooral uit naar het type samenleving. Startend vanuit de technologie komen aan de orde de oriëntatie van werknemers, steden als plaats van wonen en werken en sociale aspecten. Onder sociale aspecten vallen inkomensongelijkheid en mogelijkheden voor herverdeling, risico's op de arbeidsmarkt, sociaal kapitaal en sociale risico's.¹⁰ Tabel 4.1 geeft een overzicht van de scenariokenmerken en kan dienen als leidraad bij de beschrijving.

Tabel 4.1 De samenleving in vier scenario's

	Talent Towns	Cosmopolitan Centres	Egalitarian Ecologies	Metropolitan Markets
Technologie				
Richting ICT	Communicatie	Communicatie	Informatie	Informatie
Doorbraak-technologie	Geen	Gericht op onderzoek	Geen	Gericht op toepassing
Steden				
Agglomeratie	Verspreid	Geconcentreerd	Middelgroot	Sterk geconcentreerd
Aantal inwoners	100.000 – 200.000	2 – 8 miljoen	100.000 – 500.000	> 10 miljoen
Samenstelling	Gespecialiseerd	Gespecialiseerd	Divers	Divers
Woonkeuze	Specialisatie stad, leefomgeving	Waar werk is	Leefomgeving	Waar werk is
Werknemers				
Oriëntatie	Specialisten	Specialisten	Generalisten	Generalisten
Loon				
- Hoogopgeleiden	Hoog, talent beloond	Zeer hoog, talent beloond en voordeel van interacties	Beperkt	Hoog, voordelen van interacties
- Laagopgeleiden	Onder druk	Enigszins onder druk	Relatief hoog	Enigszins onder druk

	Talent Towns	Cosmopolitan Centres	Egalitarian Ecologies	Metropolitan Markets
Sociaal				
Risico op arbeidsmarkt	Hoog, grote concurrentie	Hoog als specialisatie bedreigd wordt	Beperkt	Laag
Inkomensongelijkheid				
- Binnen steden	Hoog	Hoog	Laag	Hoog
- Tussen steden	Hoog	Hoog	Laag	Laag
- Stad – achterland	Laag	Hoog	Laag	Hoog
Herverdeling mogelijk?	Gering, continent	Beperkt in stad of mondiaal	Veel, land	Redelijk in stad
Immigratie	Beperkt	Hoog opgeleid	Laag en middelbaar opgeleid	Beperkt
Oriëntatie samenleving	Individu	Individu	Collectief	Collectief
Sociaal kapitaal	Overbruggend	Overbruggend	Samenbindend en overbruggend	Samenbindend en overbruggend
Sociale risico's	Kwetsbare groepen, weinig solidariteit en bescherming	Zwakke sociale structuren	Etnische spanningen	Druk bevolkte steden, Nederland periferie als te klein voor MM

Talent Towns

Talent Towns is de wereld van communicatie. Virtuele communicatie ontwikkelt zich veel verder dan de uitwisseling van documenten of foto's via email of de mogelijkheden om elkaar te spreken en te zien via een webcam, zoals bijvoorbeeld het hedendaagse Skype biedt. Virtuele contacten en teleconferenties zijn zo levensecht dat het lijkt alsof mensen direct met elkaar aan tafel zitten. Daardoor kan eenieder zeer goed op afstand lichaamstaal verstaan en interpreteren. Mensen hoeven niet zo vaak fysiek bij elkaar aanwezig te zijn om vertrouwelijke gesprekken te voeren of om kennis en ideeën uit te wisselen.

De sterke ontwikkeling van de *communicatietechnologie* stelt werknemers in staat zich meer te specialiseren. Werknemers kunnen eenvoudig anderen om hulp vragen of op afstand uitgebreid contact met elkaar hebben. Daardoor kunnen ze zich steeds meer richten op waar ze echt goed in zijn. Werknemers specialiseren zich vergaand. Ontbrekende

kennis en ervaring valt eenvoudig aan te vullen door een collega of een superieur te raadplegen.

Communicatie vermindert ook de band tussen werk en locatie. Werknemers zijn in staat om op afstand in virtuele teams samen te werken, vooral in de zakelijke dienstverlening. Het is lang niet altijd nodig dat mensen elkaar in persoon ontmoeten om met succes nieuwe producten te ontwerpen, productieprocessen te verbeteren of marketingcampagnes te bedenken. Werk is daardoor steeds minder aan de locatie van een bedrijf verbonden. Nederlandse adviseurs, financiële specialisten, ontwerpers en publiciteitsexperts zijn wereldwijd werkzaam. Uiteraard geldt dat niet voor alle soorten werk. Ook met perfecte communicatietechnologie is het moeilijk op afstand iemands haar te knippen of een auto te repareren. Persoonlijke dienstverlening blijft locatie gebonden.

Talent Towns is ook de wereld van intense globalisering. Bedrijven ontwikkelen zich tot mondiale communicatienetwerken. Ze kunnen mensen vanuit de hele wereld in dienst nemen. Ze kopen producten en diensten in van toeleveranciers uit andere landen of andere werelddelen. Ideeën en diensten verspreiden zich snel over de wereld. Dat geeft een extra impuls aan de globalisering.

De ontkoppeling tussen werken en wonen zorgt voor een beweging richting kleinere steden. Veel mensen wonen niet waar ze werken, maar werken waar ze wonen. Specialisten hebben baat bij persoonlijke interacties met hun medespecialisten en dat bepaalt onder andere hun woonkeuze. Een voorbeeld is de concentratie van specialisten op het gebied van sierteelt, veilen en distributie van bloemen in en rondom Aalsmeer. Persoonlijke ontmoetingen bieden specialisten de mogelijkheid om de ontwikkelingen op hun vakgebied in de gaten te houden, ideeën uit te wisselen of reputaties te bespreken, wat onderlinge relaties versterkt. Daarnaast kiezen mensen hun woonplaats op basis van de aantrekkelijkheid van de leefomgeving, zoals de nabijheid van natuur en open ruimte, en de beschikbaarheid en kwaliteit van voorzieningen, zoals restaurants, theaters, kinderopvangcentra en scholen. Mensen gaan wonen in relatief kleine steden van 100.000 tot 200.000 inwoners. Deze steden zijn relatief gespecialiseerd omdat veel mensen van een bepaald specialisme bij elkaar gaan wonen.

Talent Towns is een harde wereld met veel concurrentie. Consumenten kunnen kiezen uit producten vanuit de hele wereld. Ze veranderen relatief eenvoudig van keuze, waardoor bedrijven die eerst veel klanten

hadden opeens geconfronteerd kunnen worden met consumenten die en masse naar de concurrent gaan. Ook bedrijven kunnen voor hun toeleveranciers overal te rade gaan en besteden veel werk uit. Concurrentie onder toeleveranciers is groot. Bedrijven staan onder grote druk om tot het uiterste te blijven presteren.

Ook werknemers ondervinden de concurrentiedruk. Ze moeten voldoen aan de eisen van bedrijven die overeind moeten blijven op hun afzetmarkt. Daarnaast is er grote concurrentie tussen werknemers op de arbeidsmarkt. Bedrijven stellen teams van topspecialisten samen. Toptechnici werken samen met topontwerpers en topmarketingspecialisten om nieuwe producten te ontwerpen en te verkopen. Het bedrijf dat daar het best toe in staat is, wint. Die sterk concurrerende omgeving stelt hoogopgeleide specialisten in staat om hoge inkomens te verdienen en hun kwaliteiten maximaal uit te buiten. Zo lopen echter ook risico's. De toppresterder van vandaag kan worden ingehaald door de opkomende toppresterder van morgen. Bovendien kan, wanneer een bepaalde specialisatie overbodig wordt, een gehele Talent Town haar broodwinning verliezen. In dat geval zal de werknemer zich moeten omscholen of genoegen nemen met een lager loon.

Werknemers in Nederland die moeilijk mee kunnen komen in de race moeten genoegen nemen met lage lonen. Bovendien lijden de lonen van laagopgeleide werknemers onder de mondiale concurrentie. In opkomende regio's voeren werknemers taken uit tegen geringere kosten. Daar waar deze landen in het voordeel zijn, vooral in de industrie, verdwijnen taken uit Westerse landen en zullen werknemers zich op andere activiteiten moeten richten. Enige kansen liggen in de persoonlijke dienstverlening, waaronder de zorgtaken waar meer vraag naar zal zijn door de vergrijzing. Per saldo staan de lonen van laag opgeleiden echter onder druk.

De Nederlandse samenleving in Talent Towns kenmerkt zich dan ook door forse ongelijkheid en inkomensonzekerheid. Tegelijkertijd heeft de overheid weinig mogelijkheden hier iets aan te doen. Een uitgebreid sociaal verzekeringssysteem zou hoogopgeleide mensen met een klein risico om werkloos te worden aanmoedigen om naar het buitenland te verhuizen om hoge premies uit te sparen. Hoge belastingtarieven om inkomenssteun te geven aan lagere inkomens leiden ook al gauw tot verlies aan hoogwaardige economische activiteit naar het buitenland. De enige manier om dit te voorkomen is het op Europese schaal organiseren van een sociaal vangnet en herverdeling van rijk naar arm. Dat is echter buitengewoon moeilijk tot stand te brengen. De wereld van Talent Towns ziet zich aldus gesteld voor de paradox van een grote vraag

naar bescherming en herverdeling, maar weinig mogelijkheden daar aan te voldoen. Met andere woorden, het is een wereld van aanzienlijke kwetsbaarheid en ongelijkheid gekoppeld aan een geringe solidariteit.

Mensen in Talent Towns zoeken verbindingen over de hele wereld. Hoog opgeleide specialisten werken in internationale bedrijven en dienen hun reputatie te vestigen op de internationale arbeidsmarkt. Daar ontmoeten ze mensen van allerlei nationaliteit en allerlei culturele achtergrond. Ze profiteren dan ook van een open houding tegenover andere culturen en uitgebreide internationale netwerken en dus van overbruggend sociaal kapitaal (zie kader 2.1). De kans bestaat echter dat die internationale oriëntatie beperkt blijft tot de hogeropgeleiden. In deze samenleving kan een groep laagbetaalden en sociaal kwetsbaren ontstaan, die zich juist afschermt tegen invloeden vanuit andere landen, mede omdat globalisering hun inkomen en arbeidsplaats onder druk zet.

Cosmopolitan Centres

De wereld van Cosmopolitan Centres ontstaat uit twee doorslaggevende technologieën. Net zoals bij Talent Towns ontwikkelt ICT zich vooral in de richting van *communicatietechnologie*. Daardoor specialiseren werknemers zich en kunnen bedrijven relatief eenvoudig taken aan andere bedrijven uitbesteden. Communicatiemogelijkheden gaan echter minder ver dan in Talent Towns, omdat een deel van het innovatief vermogen van onderzoekers ingezet wordt om een substantiële groei van *bio- en nanotechnologie* mogelijk te maken. Deze nieuwe doorbraaktechnologie komt in Cosmopolitan Centres van de grond, maar blijft nog wel in een fase waarin veel nadruk ligt op wetenschappelijk onderzoek en minder op directe praktijktoepassingen.

De nieuwe doorbraaktechnologie zorgt voor ruimtelijke concentratie van bedrijven en onderzoeksinstituten. De hoofdzakelijk door de wetenschap gedreven uitbreiding van bio- en nanotechnologie vereist nauwe samenwerking tussen onderzoekers in universiteiten en bedrijven. Ook op andere gebieden profiteren gespecialiseerde werknemers in hoge mate van het feit dat zij dicht bij elkaar zitten. Door op een gemeenschappelijke locatie aan complexe taken te werken verspreiden specialisten kennis, wisselen ze ideeën uit, delen ze gemeenschappelijke voorzieningen en vestigen ze een reputatie onder hun collega's.

Steden ontwikkelen zich zo tot clusters van gespecialiseerde activiteiten. Bedrijven vestigen zich bij universiteiten, die combinatie trekt weer toeleveranciers aan en werknemers, de aanwezigheid van veel werknemers maakt vestiging weer aantrekkelijk voor andere bedrijven, etc. Zo groeien

steden uit en ontstaat een wereld met steden van 2 tot 8 miljoen inwoners met mondiale verbindingen. Die steden bieden ruimte aan gespecialiseerde werknemers en bedrijven. Zo zal de ene Cosmopolitan Centres-stad zich ontwikkelen tot centrum van biotechnologisch onderzoek, terwijl een andere stad zich ontwikkelt tot een logistiek centrum.

Een Cosmopolitan Centres-stad is een smeltkroes van vooral hoog-opgeleide mensen die afkomstig zijn uit allerlei verschillende plaatsen op de wereld. Mensen die zich in een bepaald beroep gespecialiseerd hebben, zoals bijvoorbeeld een biotechnologisch onderzoeker, kunnen hun talent alleen volwaardig benutten in een paar gespecialiseerde Cosmopolitan Centres, die verspreid liggen over de hele wereld. Mobiele hoog opgeleide specialisten trekken dan ook naar deze steden toe. Daar ontmoeten zij hun gelijken uit andere landen.

In een Cosmopolitan Centre kunnen middelbaar en laagopgeleide werknemers zich ontplooiën in ondersteunende en persoonlijke diensten. Het gaat hier om ondersteunende taken binnen gespecialiseerde bedrijven, zoals bijvoorbeeld onderhoud van technische voorzieningen of secretariële werkzaamheden. Daarnaast zijn er veel mogelijkheden in de persoonlijke dienstverlening. In de grote Cosmopolitan Centres is veel vraag naar kinderopvang, horeca, huishoudelijke dienstverlening, etc. Middelbaar opgeleiden en laagopgeleiden zijn minder mobiel dan hoogopgeleiden. Zij verhuizen nog wel binnen een land van de ene regio naar de andere, maar verhuizen veel minder dan hoogopgeleiden tussen landen. Daar is ook minder reden voor omdat zij veel kansen hebben om hun talent aan te wenden in ondersteunende taken binnen de Cosmopolitan Centres in hun land.

Specialisten in de Cosmopolitan Centres-wereld hebben veel mogelijkheden een baan te vinden, maar moeten daarbij wel concurreren met andere specialisten. Mochten ze hun baan verliezen doordat het slecht gaat met het bedrijf waar ze werken dan kunnen ze meestal snel elders in de stad een nieuwe baan vinden. Dat ligt anders wanneer een hele stad wordt bedreigd als andere steden de relatieve voorsprong betwisten of overnemen. Een voorbeeld daarvan is de Amerikaanse auto-industrie in Detroit. Dan resteert voor de specialisten alleen verhuizen naar de opkomende stad, die zich heel ergens anders op de wereld kan bevinden, of omscholen naar een ander beroep. Laag en middelbaar opgeleiden in een stad die bedreigd wordt, zouden een andere baan kunnen zoeken in een ander gespecialiseerde stad elders in het land. De kans is echter groot dat zij met een loondaling genoegen moeten nemen om aan de slag te blijven.

De inkomensongelijkheid in de Cosmopolitan Centres-wereld is het meest uitgesproken van alle scenario's. Specialisten zijn in staat hun talent maximaal te ontplooiën en verdienen daardoor hoge inkomens in de stad waar zij werken. Echter tussen de grote steden kunnen behoorlijk inkomensverschillen bestaan, doordat de ene stad gespecialiseerd is in taken die meer opleveren dan een andere. Bijvoorbeeld, inkomens van hoogopgeleiden in een stad met veel hoofdkwartieren van bedrijven of een financieel centrum zijn hoger dan in een stad met meer onderzoek georiënteerde biotechnologie. Inkomensverschillen binnen de stad zijn eveneens aanzienlijk door het brede aantal taken dat er verricht wordt. Laagopgeleiden en middelbaar opgeleiden kunnen er een baan vinden in de ondersteunende dienstverlening, echter wel tegen marktconforme en dus in een aantal gevallen niet al te hoge lonen. Tenslotte is er sprake van grote inkomensverschillen tussen de grote stad en het achterland. Door kennisuitwisseling en de voordelen van nabijheid kunnen bedrijven in de grote steden efficiënt produceren. Daardoor kunnen zij ook hogere lonen uitbetalen. In het achterland gebeurt dat niet. Bovendien trekken veel mensen weg naar de steden, waardoor leegloop ontstaat in het achterland. Ook in Nederland zal dat duidelijk zichtbaar zijn in de verschillen tussen de grote steden in de Randstad en in Brabant met de rest van het land.

Evenals in Talent Towns is er in Cosmopolitan Centres veel aanleiding voor de overheid om inkomen te herverdelen, indien zij dat wenst, maar zijn de mogelijkheden gering. Enige mate van herverdeling binnen de grote stad is denkbaar, omdat specialisten in een succesvolle stad niet zo snel zullen verhuizen naar een centrum dat in een ander werelddeel gevestigd kan zijn. Echter als de belastingdruk te hoog oploopt worden die centra elders toch aantrekkelijk of zijn ze op de wereldmarkt concurrerender, omdat ze goedkoper hun taken verrichten. In dat geval zou herverdeling ook in centra elders ter wereld op gelijke wijze dienen plaats te vinden. Dat vraagt echte mondiale coördinatie van progressieve belastingen, hetgeen nauwelijks haalbaar lijkt. Daarom is er door de inkomensongelijkheid behoorlijke kans op maatschappelijke tegenstellingen en spanningen in de Cosmopolitan Centres-wereld.

Om mensen, die afkomstig zijn uit allerlei landen, goed met elkaar om te laten gaan, is begrip voor andere culturen cruciaal. Bedrijven hebben daar een belangrijke rol in omdat specialisten elkaar vooral ontmoeten in hun werksituatie. Zij zijn meer verbonden aan hun bedrijf dan met de buurt waar ze wonen. Toch blijft het daar niet bij, de samenleving als geheel profiteert van overbruggend sociaal kapitaal. Mensen in dienstverlenende beroepen komen via hun contacten met specialisten ook in aanraking met diverse culturen. Hoogopgeleiden zijn eerder

geneigd zich te vestigen in een samenleving waar mensen hen met begrip welkom heten dan waar mensen een afwerende houding aan de dag leggen jegens andersdenkenden. Zo draagt overbruggend sociaal kapitaal bij aan de kansen van een land om hoogwaardige Cosmopolitan Centres te kunnen ontwikkelen.

Egalitarian Ecologies

Een nieuwe doorbraaktechnologie komt in Egalitarian Ecologies niet van de grond. Er is wel enig onderzoek naar bio- en nanotechnologie, maar grote doorbraken blijven uit. Dat komt ten eerste omdat opkomende regio's zoals Brazilië, Rusland, India en China er niet in slagen hun hoger onderwijs naar een zodanig niveau te tillen dat degenen die afstuderen veel bijdragen aan fundamenteel vernieuwende inzichten. Het onderwijs in deze regio's blijft vooral toepassingsgericht. Mondiaal zijn er daardoor minder onderzoekers die aan een nieuwe doorbraak kunnen bijdragen. Ten tweede, beperken spanningen en conflicten tussen landen de internationale handel en kennisuitwisseling. Dat vertraagt de technologische ontwikkeling. Ten derde blijkt de huidige doorbraaktechnologie ICT nog zoveel potentieel te hebben dat dit veel onderzoekscapaciteit opslokt.

De expansie van ICT in Egalitarian Ecologies gaat vooral in de richting van informatietechnologie (IT). Met informatiesystemen kunnen bedrijven grote hoeveelheden data analyseren en producten ontwerpen die aansluiten bij individuele wensen van consumenten. Ondersteuning door IT in het productieproces maakt het mogelijk deze variëteit aan producten ook te produceren en snel om te schakelen wanneer er zich een verandering in de vraag voordoet. In de Egalitarian Ecologies-wereld spelen kinderen daardoor met bussen of politieauto's die goed lijken op wat ze op straat voorbij zien rijden, worden computerspellen steeds meer gepersonaliseerd en kunnen consumenten eenvoudig een persoonlijke noot toevoegen aan het ontwerp van een multimediasysteem, auto, meubel of kledingstuk.

Informatiesystemen ondersteunen werknemers ook in hun dagelijks werk, waardoor ze relatief veel taken kunnen verrichten. Ze hoeven minder bij collega's of superieuren te rade te gaan om problemen op te lossen maar kunnen veel zaken zelf aanpakken. Werknemers ontwikkelen zich daardoor tot generalisten.

In Egalitarian Ecologies verspreiden leven en werken zich over de ruimte. Bedrijven profiteren weinig van het feit dat ze dicht bij elkaar gevestigd zijn. Bedrijven wenden zich af van grote steden en vestigen

zich in middelgrote steden met 100.000 tot 500.000 inwoners. Die steden verschaffen aangename leefomstandigheden voor hun werknemers en bieden ondersteunende diensten van hoge kwaliteit, zoals detailhandel, gezondheidszorg, onderwijs. De steden variëren tot op zekere hoogte in cultuur, leefomgeving en in het consumptiepakket, waar plaatselijke consumenten de voorkeur aan geven. Succesvolle steden zijn broedplaatsen van hoogwaardige productie en bieden kansen voor kleinschalige creatieve samenwerking.

De kenmerken van de Egalitarian Ecologies-wereld zijn dus variatie en spreiding. Leven en werken zijn verspreid over middelgrote steden, die plaats bieden aan middelgrote bedrijven. Middelgrote steden in het oosten en zuiden van Nederland komen dan ook tot bloei, voortbouwend op hun sterke posities op gebieden als de creatieve industrie, agrarische dienstverlening, gezondheidsproducten, mode en ontwerpen. De economische activiteit in de Randstad blijft op peil, omdat Nederland haar positie in het vervoer van eindproducten door heel Europa behoudt.

Egalitarian Ecologies vertegenwoordigt een wereld met weinig inkomensgroei en bescheiden inkomensverschillen. Omdat de technologische vooruitgang niet zo hard gaat en aanzienlijke welvaart naar de leveranciers van grondstoffen vloeit, groeit het besteedbare inkomen slechts bescheiden. Hoge inkomens groeien minder hard dan in Talent Towns en Cosmopolitan Centres, want er is minder vraag naar hoog opgeleide arbeid vanuit de technologie. Bovendien combineren generalistische werknemers taken, waardoor ze niet alleen beloond worden overeenkomstig hun beste talent en er dus ook minder uitgesproken verschillen in inkomen ontstaan.

Tegelijkertijd ondervinden laagopgeleiden en middelbaar opgeleiden weinig concurrentie vanuit opkomende regio's, omdat globalisering niet zo ver doorzet. In dit scenario zijn de grote regio's in de wereld meer zelfvoorzienend. Internationale spanningen over grondstoffen en gebrek aan vertrouwen remmen de groei van de wereldhandel. Een deel van de industrie blijft daardoor in Europa en Nederland, wat werkgelegenheid biedt voor laag en middelbaar opgeleiden. Samen met de toenemende vraag naar diensten, onder andere in de zorg in verband met vergrijzing, ontstaat er een grote vraag naar laagopgeleiden en middelbaar opgeleiden. Om aan die vraag te voldoen vindt er substantiële migratie plaats van laagopgeleiden en middelbaar opgeleiden vanuit ontwikkelingslanden.

Per saldo nemen door deze ontwikkelingen de inkomens aan de onderkant van het loongebouw enigszins toe, terwijl hogere inkomens ongeveer stabiliseren. Door de evenredige verspreiding van wonen en werken over het land ontstaan er ook geen grote regionale inkomensverschillen. Tegelijkertijd is er in dit scenario ruimte voor herverdeling op nationaal niveau. Werknemers zijn relatief gebonden aan hun woonplaats en vinden werk in hun directe omgeving. Ze zullen weinig geneigd zijn naar het buitenland te verhuizen als de overheid belasting heft om inkomens te herverdelen. Dit scenario geeft daarmee de omgekeerde paradox te zien als Talent Towns: er zijn mogelijkheden voor herverdeling op nationaal niveau, maar er is weinig aanleiding toe omdat inkomensverschillen niet groot zijn.

Egalitarian Ecologies is een relatief homogene samenleving. Generalistische werknemers verschillen minder van elkaar dan specialistische werknemers. Zij zijn gebaat bij samenbindend sociaal kapitaal binnen het bedrijf waar zij werken. De evenredige verdeling van wonen en werken over het land ondersteunt de sociale cohesie. De sociale verhoudingen kunnen echter onder druk komen te staan door de aanzienlijke migratie van laagopgeleiden tot middelbaar opgeleide werknemers, die ook een uitdaging vormt voor het Nederlandse onderwijs en de beroepsopleidingen.

Metropolitan Markets

Informatietechnologie en een nieuwe doorbraaktechnologie liggen ten grondslag aan het vierde scenario. In Metropolitan Markets breken bio- en nanotechnologie door in praktische toepassingen. In eerste instantie komen nieuwe innovaties op dit gebied tot stand door samenwerking tussen universiteiten en bedrijven. Deze fase is vergelijkbaar met Cosmopolitan Centres. In Metropolitan Markets gaat de ontwikkeling echter sneller en verder. Om commerciële toepassingen te ontwikkelen van deze enorm complexe technologie, richten bedrijven grootschalige laboratoria in en uitgebreide onderzoeks- en ontwikkelingsafdelingen. Bedrijven nemen zo in omvang toe. Daar komt bij dat ze niet alleen behoefte hebben aan hoogwaardige technologische kennis, maar ook aan aanvullende diensten zoals ontwerp, marketing, consumentendienstverlening etc. Deze diensten zijn direct verbonden met de nieuwe technologie en kunnen daardoor moeilijk worden uitbesteed. Andere afdelingen binnen het bedrijf leveren die aanvullende diensten, waardoor bedrijven verder groeien tot grote conglomeraten.

De expansie van bio- en nanotechnologie trekt onderzoekscapaciteit weg bij ICT. Vernieuwing bij ICT doet zich vooral voor bij IT toepassingen,

zoals expert systemen die het werknemers mogelijk maken taken te combineren en relatief autonoom hun werk te doen. Evenals in Egalitarian Ecologies ontwikkelen werknemers zich vooral tot generalisten.

De grote bedrijven werken als magneten, die andere bedrijven en mensen aantrekken. Persoonlijke interactie is niet alleen van belang voor medewerkers binnen het bedrijf, maar ook voor de relatie met toeleveranciers, financiers of andere bedrijven waar in een onderzoeksproject mee wordt samengewerkt. Die clustering van bedrijven trekt werknemers aan, die tevens consumenten zijn. Dus door zich bij elkaar te vestigen vinden bedrijven in hun directe omgeving vertrouwde zakenpartners, kenniscentra, een groot aanbod van generalistische werknemers en consumenten. Mensen verhuizen naar een Metropolitan Markets-stad om de beste baan uit te kiezen, interessante relaties op te doen en te profiteren van een aantrekkelijk aanbod van culturele en recreatieve diensten. Daarnaast biedt de omvang van de gemeenschap veel kansen. Als men bijvoorbeeld niet tevreden is met zijn baan, zijn er vele mogelijkheden voor een andere baan.

Zo groeien steden uit tot zeer grote metropolen met meer dan 10 miljoen inwoners, die de wereld beheersen. Grote fabrieken, enorme kantoorgebouwen en torenhoge appartementenflats kenmerken deze steden. Waar de metropool bloeit, stagneert het achterland. De metropool trekt alle zeer productieve bedrijven en hoger opgeleide mensen aan. Het achterland en de kleinere steden hebben sombere vooruitzichten: getalenteerde werknemers vertrekken en ook de hoogwaardige werkgelegenheid verdwijnt. Metropolitan Markets is een wereld waarin de winnende steden alle winst opstrijken.

De inkomensongelijkheid is groot, zowel binnen de metropool als tussen de metropool en het achterland. Hoogopgeleiden verdienen veel. Ze werken samen en leren van elkaar, waardoor ze zeer complexe taken kunnen verrichten. Bedrijven belonen hen daar navenant voor. Laagopgeleiden profiteren minder van dergelijke interactie. De grote steden zijn nagenoeg zelfvoorzienend, alle soorten taken zijn er te vinden van hoogwaardig tot eenvoudig. Daardoor lopen de inkomens van werknemers sterk uiteen binnen de stad. Omdat buiten de grote steden weinig hoogwaardige taken achterblijven, ontstaat er ook grote inkomensongelijkheid tussen stad en achterland.

Binnen de stad bestaat enige ruimte voor herverdeling. De grote steden in Metropolitan Markets zijn in hoge mate autonoom en bieden een veelheid aan voorzieningen en arbeidsplaatsen. Daardoor zullen mensen

niet zo gemakkelijk wegtrekken naar andere steden, ook niet als de overheid progressieve belastingen heft om herverdeling te financieren. Metropolitan Markets biedt daarmee mogelijkheden voor herverdeling binnen de grote stad. Er zal echter weinig draagvlak zijn om inkomen over te dragen van de stad naar het achterland.

Samenwerkingsverbanden in een metropolis vragen om een mengvorm van samenbindend en overbruggend sociaal kapitaal. Verbindingen en sociale cohesie kunnen samenwerking en interactie versterken binnen praktijkgemeenschappen en binnen bedrijven. Diverse groepen medewerkers in een bedrijf, zoals onderzoekers, technici, ontwerpers of marketingmedewerkers vormen aparte praktijkgemeenschappen met eigen normen, omgangsvormen en jargon. Vertrouwen en sociale samenhang binnen die groepen zijn nodig om kennis te delen en complexe taken te verrichten. Tegelijkertijd is er ook interactie nodig tussen praktijkgemeenschappen van bijvoorbeeld onderzoekers, technici en ontwerpers om samen te werken aan de ontwikkeling van complexe producten. Dat vraagt overbruggend sociaal kapitaal, zodat er onderling vertrouwen ontstaat om samen te werken en kennis te delen.

Grotestadsproblematiek kenmerkt de sociale relaties in de Metropolitan Markets wereld. Dichte stedelijke gebieden kampen met congestie in wegverkeer en openbaar vervoer, met plaatselijke vervuiling en met hoge huizenprijzen in het centrum, waardoor dit onbewoonbaar wordt voor mensen met lage inkomens. Sterke inkomensongelijkheid en het risico van achterstandswijken in de grote stad kunnen tot ernstige sociale problemen leiden.

Een nog fundamenteeler probleem ontstaat als Nederland er niet in slaagt een lokale metropool van de grond te krijgen. Gezien de schaal en de reikwijdte van Metropolitan Markets -steden bestaat er de kans dat Nederland te klein is om een metropool te huisvesten. Indien het ook niet mogelijk blijkt grensoverschrijdend voldoende massa te generen, bijvoorbeeld door samenwerking met Antwerpen-Brussel of een deel van het Ruhrgebied, wordt Nederland als geheel een achterland. Naburige Europese metropolen zouden alle hoofdkantoren van ondernemingen, onderzoekscentra en getalenteerde mensen aantrekken, met aanzienlijke gevolgen voor het welstandsniveau in Nederland.

Deel II

Het Apostolisch Genootschap in de scenariowerelden

5. Ontwikkelingen op religieus gebied

De verkenning van vier mogelijke toekomstbeelden voor 2040 in het vorig deel roept de vraag op wat de kansen en uitdagingen zijn voor Het Apostolisch Genootschap in elk van die scenariowerelden. Om dat goed te kunnen duiden is het zinvol eerst enkele ontwikkelingen op religieus gebied in kaart te brengen. Dat is het onderwerp van deze paragraaf.¹¹ Religieus gebied omvat hier zowel religieuze organisaties (bijvoorbeeld hun ledental) en hun context (bijvoorbeeld de contacten met andere wereldbeschouwingen) als het religieuze gedachtegoed (gods- en mensbeeld). Dit nauwkeurig afbakenen en definiëren gaat het doel van deze verkenning ver te boven, als het al mogelijk zou zijn.¹²

Communicatietechnologie: openheid en gelijkgezindheid

Communicatietechnologie gaat niet voorbij aan de religie. Sommigen beschouwen internet als een bedreiging. Mensen zouden zich afkeren van religieuze gemeenschappen omdat ze tijd besteden op internet en zich aansluiten bij virtuele gemeenschappen. Joshua Stanton, Joods geleerde en de oprichter en hoofdredacteur van de *Journal of Inter-Religious Dialogue* benadrukt echter de positieve kanten van sociale netwerksites op het internet.¹³ Die sites bieden kansen aan religieuze gemeenschappen om mensen met vergelijkbare religieuze opvattingen bij elkaar te brengen. Zo had in december 2010 de *Jesus Daily* pagina op Facebook 4,2 miljoen volgers.¹⁴ Op het forum (prikbord) vraagt *Jesus Daily* elke dag om intenties voor gebeden en presenteert een citaat van Jezus uit de bijbel. Dag in dag uit reageren duizenden mensen met persoonlijke gebedsintenties en geven tienduizenden mensen aan dat ze die citaten op prijs stellen. Een ander voorbeeld: een meisje van veertien jaar heeft een Facebookpagina aangemaakt over Mohammed met 1,2 miljoen volgers.¹⁵

Door virtuele relaties veranderen gemeenschappen van karakter.¹⁶ De gemeenschap verschuift ten eerste van gesloten naar open. Iemand in de Verenigde Staten kan intensief contact hebben over levensbeschouwelijke opvattingen met iemand anders in Europa of Azië. Stanton beschouwt interactie tussen mensen met verschillende religies als het belangrijkste aspect van sociale media. Via internet is het eenvoudig om meer te weten te komen over andere religies en contacten te leggen met hun vertegenwoordigers. Dat kan een verrijkende ervaring zijn, die je helpt je eigen religie in perspectief te zien en je daar meer in te verdiepen.

De tweede belangrijke verandering is de beweging van geografische nabijheid naar gelijkgezinde opvattingen als bepalende factor voor een gemeenschap. Jongeren hoeven niet meer te rade te gaan bij de plaatselijke geestelijke (of dat nu de pastoor is, de dominee, de imam, of de voorganger), maar zoeken hun antwoorden op internet. Zo bestaan er diverse sites waar moslims antwoorden vinden op vragen

over leefregels en de interpretatie van de Koran.¹⁷ Iemand kan een site met antwoorden zoeken die beter aansluit bij zijn of haar persoonlijke overtuigingen dan de opvattingen van de plaatselijke imam. Zo ontstaan er virtuele gemeenschappen van gelijkgezinden. De omvang daarvan kan sterk verschillen. De Jesus Daily pagina illustreert dat veel mensen met vergelijkbare opvattingen elkaar eenvoudig virtueel kunnen ontmoeten. Daarnaast kunnen er kleine microgemeenschappen ontstaan van gelijkgezinden met specifieke opvattingen. Voor een opvatting die velen niet direct zal aanspreken, zullen ergens ter wereld altijd wel enkele medestanders te vinden zijn.

Een vraag bij dit alles is in hoeverre virtuele contacten kunnen voldoen aan menselijke behoeften aan nabijheid en het samen doorleven van rituelen. Verdere ontwikkeling van communicatietechnologie kan virtuele contacten steeds realistischer maken. Een virtuele arm om je heen, zal echter waarschijnlijk een zwak surrogaat blijven voor een persoonlijke omhelzing. De behoefte aan persoonlijk contact kan ook toenemen als de omgeving uitdagend of zelfs bedreigend wordt, bijvoorbeeld wanneer onzekerheid toeneemt door sterke (internationale) concurrentie, wanneer er sprake is van grote diversiteit of wanneer nieuwe technologieën grote ethische vragen met zich meebrengen. Naarmate de behoefte aan persoonlijke interactie stijgt, zal geografische nabijheid weer aan belang winnen.

Globalisering vergroot diversiteit

Globalisering beïnvloedt de verdeling van religies over de wereld. Waar Westerse landen meer te maken krijgen met de Islam, verspreidt het Christendom zich in hoog tempo over Afrika, Latijns Amerika en deels over Azië.¹⁸ Rond de eeuwwisseling bestond 70% van alle christenen in de wereld uit Europeanen. Tegen 2025 zullen Afrikanen en Latijns-Amerikanen de hoofdmoot van het Christendom uit maken. Vooral in Afrika maakt de christelijke kerk een ontzagwekkende groei door, vaak aangepast aan lokale cultuur en gewoonten. Zelfs in China waar door de grotere vrijheden ook het boeddhisme en confucianisme nieuwe kansen krijgen, groeit het christendom snel. Waren er in 1949 ongeveer 700 000 protestanten in China, nu zijn dat er 50 tot 55 miljoen.

Globalisering vergroot dus religieuze diversiteit. Niet alleen door ICT maar ook door persoonlijke contacten komen mensen in aanraking met andere religieuze stromingen. In de jaren vijftig en zestig hadden weinigen kunnen bevroeden dat het werven van gastarbeiders ertoe zou bijdragen dat moskeeën nu een vertrouwd beeld zijn in de grote steden van Nederland. Vele Europese landen zoeken wegen om vooral

islamitische minderheden te integreren. Mensen zijn bezig een houding te bepalen tegenover het brede spectrum van andere godsdiensten waar ze mee in contact komen. Dat gaat niet alleen om de diversiteit tussen godsdienstige en levensbeschouwelijke richtingen, maar ook om de diversiteit binnen godsdiensten. Er bestaan soms grotere verschillen tussen fundamentalisten en de meer verlichte richtingen binnen een bepaalde religie dan tussen religies. Dat geldt niet alleen voor de islam, maar evenzeer voor het christendom.

Traditionele kerken verliezen terrein

Er is in de christelijke wereld een verschuiving gaande van traditionele kerken naar nieuwe kerkgenootschappen, vooral evangeliserende richtingen. De traditionele denominaties verliezen in hoog tempo leden. Evangeliserende kerken spreken veel mensen aan en groeien hard. Sommige van deze kerken houden diensten in grote kerkgebouwen met soms duizenden zitplaatsen. Volgens Rodney Stark, een Amerikaanse kenner van religie, is die verschuiving in Amerika al lang aan de gang, zeker al vanaf halverwege de 19e eeuw.¹⁹ Het is echter lange tijd verborgen gebleven door de groei van de bevolking. Daardoor steeg het ledenaantal van de traditionele kerken nog wel, maar groeiden ze minder hard dan de nieuwe richtingen. De relatieve achteruitgang viel echter niet zo op. Pas in de jaren zestig van de vorige eeuw liepen deze kerken zo snel terug dat hun ledental in absolute zin daalde. Aan het eind van het jaar hadden ze minder leden dan aan het begin van het jaar.

Stark ziet twee belangrijke redenen voor deze ontwikkeling. De eerste is de modernisering van de theologie. In een aantal kerken veranderde het godsbeeld van een persoonlijke God naar een veel imaginairder beeld, zoals bijvoorbeeld een levenskracht of in de theologie van Paul Tillich 'het zijn zelf' of 'de grond van het bestaan'.²⁰ Maar voor wie houd je dan een dienst en naar wie bid je dan? De tweede reden is dat de kerken overgingen van het redden van zielen naar het redden van mensen. Zielen redden was niet meer nodig nu de hemel en in ieder geval de hel waren afgeschaft. Dus kozen kerken meer voor een maatschappelijke rol, ze richtten zich op achtergestelde mensen in de samenleving en op ontwikkelingshulp. Daarmee kregen ze soms ook een behoorlijk uitgesproken politiek links profiel. Behoudende mensen met een traditioneel Godsbeeld voelden zich door deze twee ontwikkelingen niet meer thuis in de gevestigde kerken en zochten hun heil elders.

Identiteit en keuzevrijheid

Mensen in het Westen ontnemen hun identiteit minder aan een religieuze gemeenschap. Steeds meer mensen zien zichzelf niet als behorend tot

een vaste religie. Zelfs in de zeer religieuze Verenigde Staten is over de afgelopen twee decennia het aantal mensen verdubbeld (tot 15 % van de bevolking) dat 'geen' antwoordt op de vraag welke religie ze hebben.²¹ Veel van deze mensen zeggen wel in een God te geloven en ze houden zich ook bezig met spirituele activiteiten. Hun identiteit hangt daar echter niet meer vanaf zoals vroeger, toen je katholiek of gereformeerd was omdat je in een gezin met die achtergrond geboren was en zo was opgevoed.

Het gevolg van deze ontwikkeling is dat de deelname aan een godsdienst steeds meer een bewuste keuze wordt. Mensen behoren niet tot een religieuze gemeenschap door hun geboorte, maar kiezen daar bewust voor. Dat kan betekenen dat mensen ook meer bewust participeren in de religieuze gemeenschap waar ze voor kiezen. Het kan echter ook een keerzijde hebben: minder sterke banden. Doordat ze minder aan een richting verbonden zijn, veranderen mensen gemakkelijk van stroming. Ze kiezen dan voor de stroming waar ze op een bepaald moment persoonlijk het meest baat bij hebben of waar ze het meest door geïnspireerd worden. Het gaat dan minder over brengen, maar vooral over halen. Dit kan bedreigend zijn voor religieuze organisaties waar vrijwilligerswerk en onderlinge solidariteit belangrijke bouwstenen zijn. De 'consumptie' krijgt binnen de gemeenschap de overhand boven de 'productie'. Al met al neemt door de grotere keuzevrijheid de concurrentie tussen religies toe.

Gedachtegoed: van bovennatuurlijk naar intermenselijk

In ieder geval in het Westen beweegt een aantal religies weg van het bovennatuurlijke naar het intermenselijke. Veel mensen zoeken naar zingeving, vooral bij de belangrijkste gebeurtenissen in hun leven zoals samenleven, geboorte en dood. Alleen hebben ze God daar niet meer zo bij nodig. Dat geldt niet alleen voor leken maar ook voor geestelijken.²² Een deel van hen twijfelt aan het bovennatuurlijke of gelooft niet meer in een persoonlijke God. Maar mensen hebben nog steeds behoefte aan gemeenschap, ritueel en meditatie. In de woorden van Jennifer Michael Hecht:

'Een menselijk wezen zijn is vreemd, wonderbaarlijk en afschuwelijk. We denken sublieme gedachten met behulp van een systeem dat bestaat uit vlees en chemicaliën. We komen uit het niets en keren ook weer tot niets terug, maar we maken deel uit van iets werkelijks. We kunnen ons een onmetelijk heelal voorstellen en ook onze omgekeerde weerspiegeling opmerken in een waterdruppel die aan een blaadje hangt. Onze levens zijn zwaar, zelfs de gemakkelijkste zijn een flink deel van de tijd moeilijk om te doorleven. We moeten elkaar helpen

herinneren dat we niet alleen zijn, we zijn hier met elkaar. We kunnen getuige zijn van elkaars worsteling, elkaars handen vasthouden. ... Religie zal daar een deel van blijven uitmaken.’²³

In deze visie ligt de uitdaging voor religie erin om zonder te verwijzen naar het bovennatuurlijke mensen troost en bemoediging te geven en hoogtepunten in het leven met hen te vieren. Sommige religieuze organisaties functioneren al op zo’n manier.

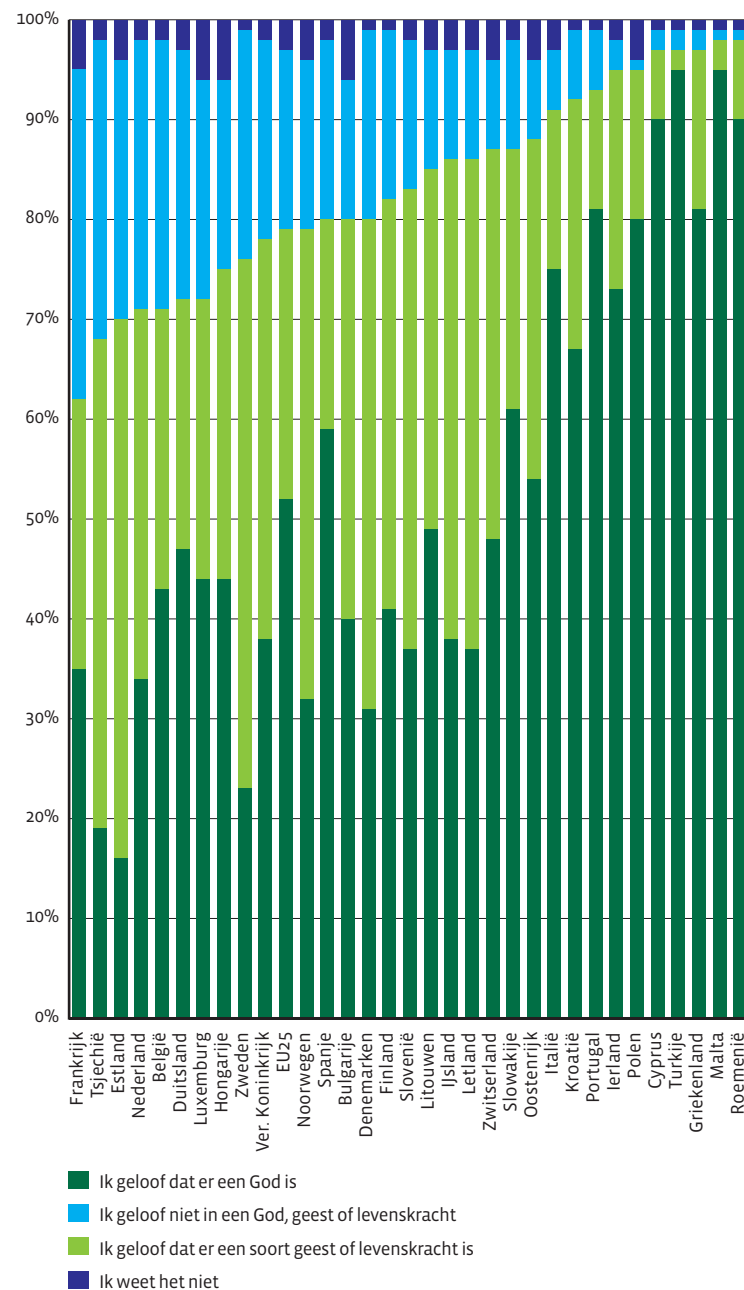
Andere visies betwijfelen of dit een dominante trend is. Orthodoxe kerken met een traditioneel godsbeeld groeien immers. In haar scenario’s voor 2024 over de toekomst van religie hanteert Myriam Braakhuis juist als een van de fundamentele onzekerheden de keuze tussen een concreet godsbeeld en het ‘ietsisme’, het geloof van mensen in een niet nader omschreven hogere macht of levenskracht.²⁴

Vraag naar religie

Religie maakt op mondiale schaal een gestage opleving door.²⁵ Onder andere door de groei van het Christendom buiten Europa en de Verenigde Staten is het deel van de wereldbevolking dat zich rekent tot een van de vijf grote religieuze tradities (jodendom, christendom, islam, boeddhisme, hindoeïsme) toegenomen van ruwweg de helft aan het begin van de twintigste eeuw tot twee derde aan het begin van de eenentwintigste eeuw.

In het Westen is het beeld gemengd. Tegenover de terugloop van de traditionele kerken staat de opkomst van evangeliserende bewegingen en de toename aan diversiteit. Bovendien blijft er behoefte aan zingeving en geeft een deel van degenen die niet tot een religie zeggen te behoren aan wel in God te geloven. Dat is alleen vaak niet langer een persoonlijke God, maar een hogere macht die niet nader geduid wordt. Figuur 5.1, ontleend aan de Eurobarometer, geeft hiervan een beeld.²⁶ Zelfs in het geseculariseerde Nederland gelooft 34% van de mensen in een God en 37% in een soort geest of levenskracht, zodat in totaal 71% van de Nederlanders op een of andere manier in een hogere macht gelooft. In het merendeel van de Europese landen ligt dit percentage hoger, soms in behoorlijke mate. Dit veranderend Godsbeeld past bij de herinterpretatie van de geloofsinhoud: God wordt verwondering voor het leven, bidden wordt zelfreflectie en een voortbestaan na de dood wordt voortbestaan in herinnering.²⁷

Figuur 5.1: Geloof in God in Europa

Een belangrijke factor voor toekomstige ontwikkelingen is uiteraard het gedrag van jongere generaties. Keert de jeugd zich af van religie? Rodney Stark beweert van niet.²⁸ Dat jongeren in enquêtes aangeven weinig belangstelling te hebben voor religie en weinig naar de kerk gaan is volgens hem van alle tijden. Op jonge leeftijd gaan mensen niet meer naar de kerk. Ze gaan uit op zaterdagavond, gaan dan laat naar bed en slapen uit op zondagochtend. Zodra ze getrouwd zijn en kinderen hebben gaan ze weer terug naar de kerk. Voor een deel kan dit het geval zijn, echter voor de traditionele kerken ligt het beeld complexer. Daar is de deelname op jonge leeftijd gering en deze wordt zeker niet gecompenseerd door terugkeer op latere leeftijd.

Voor Nederland laat onderzoek zien dat in de traditionele kerken niet zoezeer de jeugd afhaakt van het geloof dat de ouders in hun jeugd hadden, maar dat het voor een groot deel juist de ouders zijn geweest die hun geloof vaarwel hebben gezegd en hun kinderen meenemen.²⁹ Als kerkelijkheid gedefinieerd wordt als minstens een of enkele keren per maand naar de kerk gaan, dan was van degenen die rooms-katholiek zijn opgevoed (73% + 12% =) 85% in hun jeugd kerkelijk (zie tabel 5.1). Tegenwoordig is nog maar 20% van die ouders kerkelijk en slechts 3% van hun kinderen. Gereformeerde ouders zijn trouwer aan hun kerk, het percentage kerkelijke ouders loopt terug van 92% naar 49% en 39% van de kinderen is nog kerkelijk. Nederlands hervormden nemen een tussenpositie in. De terugloop in deze kerken heeft zich dus al veel eerder voor gedaan.

Hetzelfde rapport citeert onderzoek waaruit blijkt dat ouders de belangrijkste bron zijn voor de godsdienstige overtuigingen van hun kinderen. Kinderen ontwikkelen hun godsdienstigheid vanuit een godsdienstig huiselijk milieu. Dat speelt een veel belangrijker rol dan de vriendenkring, contacten binnen de kerk, de school of de media. Waarschijnlijk mede daardoor is er nauwelijks een weg meer terug: 'Uit vrijwel al het beschikbaar onderzoek komt naar voren dat herkerkelijking vanuit buitenkerkelijke milieus een zeldzaamheid is'.³⁰ Dus als ouders de kerk vaarwel zeggen, zijn de kinderen de belangrijkste weg naar de kerk kwijt.

Onder de jeugd bestaat een beperkte behoefte aan religie en ritueel. In 2003 beschouwde ongeveer een derde van de jong volwassenen zich als kerklid.³¹ Van hen is ongeveer tweederde religieus betrokken en haalt daar inspiratie uit. Van het totaal aantal jong volwassenen (tot 30 jaar)

Tabel 5.1 Godsdienstigheid ouders die in een geloof zijn opgevoed en minstens een uitwonend kind hebben (in procenten).

	Respondent is zelf grootgebracht als		
	Rooms-katholiek	Nederlands hervormd	Gereformeerd
Eigen kerkgang tijdens de kinderjaren			
minstens eenmaal per week	73	41	76
een of enkele keren per maand	12	29	16
minder dan eenmaal per maand	8	11	0
nooit of bijna nooit	7	19	8
Eigen kerkgang tegenwoordig			
minstens eenmaal per week	11	16	46
een of enkele keren per maand	9	15	3
minder dan eenmaal per maand	18	5	8
nooit of bijna nooit	62	64	43
Kerkgang oudste uitwonende kind			
minstens eenmaal per week	1	9	33
een of enkele keren per maand	2	5	6
minder dan eenmaal per maand	12	6	5
nooit of bijna nooit	85	79	56

Bron: SCP, Sociaal Cultureel Rapport 2010, p 97.

beschouwt iets meer dan 20% het katholicisme, protestantisme, humanisme of een oosterse godsdienst als inspiratiebron.³² Het jodendom inspireert 13% van de jong volwassenen. De andere godsdiensten en levensovertuigingen (new-age, islam, anti-globalisme, vrijzinnig protestantisme, conservatisme) scoren 10% of minder. Bij vragen over het omgaan met moeilijkheden en zaken die zinvol zijn voor een goed leven komen vergelijkbare percentages naar voren voor religieus gerelateerde antwoorden. Veel hoger scoren contacten met familie, vrienden of hulpverleners, goed zijn voor anderen en activiteiten om de wereld te verbeteren. Een uitzondering vormt de behoefte aan vieringen of rituelen bij belangrijke gebeurtenissen in het leven, zoals de bezegeling van een relatie, geboorte of overlijden. Van de jeugd tot 30 jaar heeft 64% hier behoefte aan, 38% in de kerk en 26% niet in de kerk. Daar valt wel bij aan te tekenen dat deze gebeurtenissen relatief weinig frequent voorkomen in iemands leven.

De ontwikkelingen uit paragraaf 5 wijzen op een aantal factoren die relevant zijn voor de positionering van Het Apostolisch Genootschap in de scenario's. Hoe ontwikkelt het gedachtegoed zich onder invloed van maatschappelijke en technologische trends? Hoe valt de balans uit tussen interne en externe gerichtheid? Is het nodig meer banden aan te halen met andere levensbeschouwelijke organisaties? Waar ligt de vraag naar pastorale zorg in de toekomst? En niet in het minst: hoe staat het met de ontwikkeling van het ledental in de toekomst als basis voor de vitaliteit van een grotendeels op vrijwilligers gebouwde organisatie? Startend vanuit de laatste vraag verkent deze paragraaf eerst de demografische ontwikkelingen in het genootschap om daarna in te gaan op de positie van het genootschap in elk der scenario's.

Demografie

De demografie legt de ontwikkeling van het ledental van Het Apostolisch Genootschap richting 2040 voor een redelijk deel vast. Degenen die nu tot de dertigers behoren zullen in 2040 onafwendbaar zestigers zijn. Instroom en uitstroom van leden is echter behoorlijk onzeker. Om een indruk te krijgen van de bandbreedte zijn twee varianten opgesteld: een hoge en een lage variant. Daarbij is uitgegaan van de huidige situatie en zo veel mogelijk ongewijzigd beleid, met andere woorden er is geen sprake van extra ledenverlies noch van extra inzet om meer jongeren aan het genootschap te binden of meer zijinstroom te genereren. De varianten zijn te beschouwen als zo veel mogelijk op realistische gegevens gebaseerde denkexercises, het zijn geen nauwkeurige voorspellingen van de ontwikkeling van het ledental in de toekomst.

Beide varianten starten vanuit de verdeling van het ledental in vijfjaars leeftijdscohorten in 2009. De verdeling in de toekomst hangt allereerst af van sterfte en geboorte. Deze worden berekend met behulp van de huidige sterftecijfers en geboortecijfers per cohort, ontleend aan de CBS statistieken.³³ Sterfte en geboortecijfers zijn gelijk in beide varianten en constant over de tijd. Beide varianten gaan er ook van uit dat het aandeel jongeren dat toetreedt als lid van het genootschap (ruwweg) gelijk blijft aan de huidige situatie. Dat komt er op neer dat 44% van de jongeren in het leeftijdscohort 16 tot en met 25 jaar hun lidmaatschap bevestigt.³⁴

De varianten verschillen in drie veronderstellingen. De eerste veronderstelling betreft het aantal sympathisanten. Zeer recentelijk

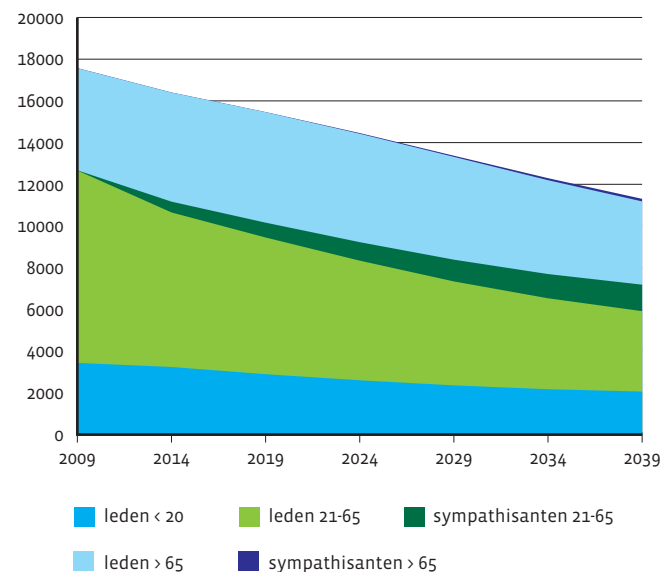
heeft Het Apostolisch Genootschap een nieuwe lidmaatsvorm ingesteld: sympathisanten. Deze lidmaatsvorm staat open voor diegenen die bewust geen actieve betrokkenheid (meer) met een gemeenschap willen hebben. Dit kan zich voordoen bij zowel een eerste kennismaking zonder de intentie tot toekomstige nadere verdieping, als bij het beëindigen van het (jeugd)lidmaatschap. Er is nog geen praktijkervaring met deze lidmaatsvorm, daarom worden er in de berekeningen twee veronderstellingen gehanteerd. Van degenen die niet op 25 jarige leeftijd gekozen hebben voor lidmaatschap kiest in de hoge variant 50% om als sympathisant verbonden te blijven. In de lage variant is dit 25%.

De tweede veronderstelling betreft de aanpassing van de huidige ledenadministratie voor degenen die de afgelopen tijd niet voor lidmaatschap gekozen hebben, maar zich ook niet als lid hebben uitgeschreven. Vooral in de jongere en middelbare leeftijdscohorten (dertig tot en met vijftig jaar) is dit naar verwachting een grote groep. Het ledental in de administratie in de jongere cohorten is ongeveer twee keer zo hoog als op grond van recente toetredingscijfers verwacht zou mogen worden. In de hoge variant wordt daarom in de periode 2009-2014 20% van de 26- tot 35-jarigen niet meer als actief lid opgenomen, 10% van de 36- tot 45-jarigen en 5% van de 46- tot 55-jarigen. In de lage variant zijn deze percentages twee keer zo hoog. Van degenen die niet actief lid meer zijn, wordt aangenomen dat de helft ervoor kiest om als sympathisant verbonden te blijven, de andere helft heeft geen binding meer met het genootschap.

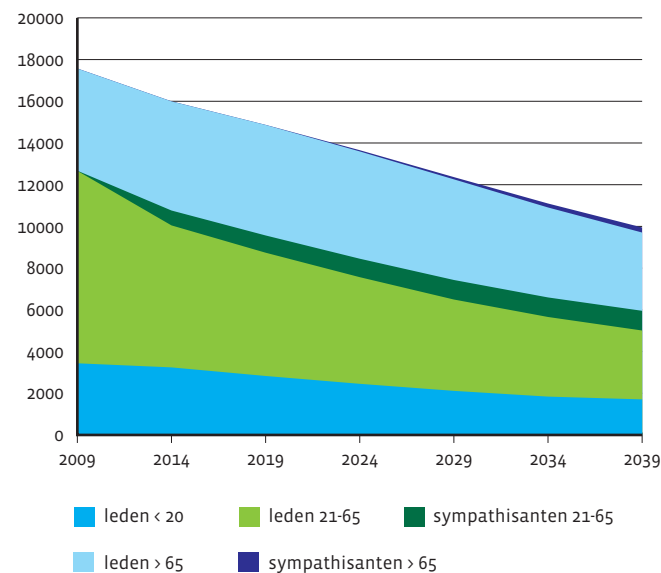
De derde veronderstelling tenslotte is dat in de lage variant 10% van de degenen die voor actief lidmaatschap gekozen hebben in een later stadium alsnog afvalt.

Vooruitkijken vanuit 2009 naar 2039 bevestigt het beeld dat zich al geruime tijd aftekent (zie figuur 6.1 en 6.2). Als de huidige situatie zich grotendeels ongewijzigd voortzet ontkomt ook Het Apostolisch Genootschap niet aan de terugloop in ledental, dat zich bij veel kerkgenootschappen voordoet. In de hoge variant daalt het aantal actieve leden van 17 500 in 2009 tot 9 900 in 2039, een daling met 44%. Binnen de ledenpopulatie zet de vergrijzing door: meer dan 40% is in 2039 ouder dan 65 jaar tegen nu 28%. Van degenen die niet kiezen voor lidmaatschap blijven in 2039 ongeveer 1400 mensen als sympathisant betrokken bij het genootschap, voor het merendeel in de leeftijdsgroep 20 tot 65 jaar. In de lage variant ziet dit beeld er nog meer uitgesproken uit: het actieve lidmaatschap loopt terug tot 8 800, wat neerkomt op een halvering. Daarbij komen 1200 sympathisanten in 2039.

Figuur 6.1: Verloop ledental in variant hoog

Figuur 6.2: Verloop ledental in variant laag

Per definitie zijn er op lange termijn slechts twee manieren om de terugloop in leden te keren: meer jongeren die kiezen voor lidmaatschap of meer zijinstroom, waaronder de optie om sympathisanten meer actief te betrekken bijvoorbeeld op projectbasis. Verdubbeling van het aantal jongeren dat kiest voor lidmaatschap reduceert in de hoge variant de terugloop in ledental tot 11 800, ofwel een daling met 33% in plaats van 44%. Om bij het huidige aandeel jongeren dat kiest voor het genootschap, het ledental ruwweg constant te houden is in deze berekening een jaarlijkse zijinstroom nodig van 265 actieve leden voor elk van de jaren vanaf nu tot 2039. De cruciale vraag is natuurlijk hoe dat te bereiken. Indien het niet mogelijk is het ledental overeind te houden ontstaat de vraag bij welke omvang het genootschap in haar huidige vorm nog levensvatbaar is. Dat roept weer vervolgvragen op of er dan voor een andere vorm gekozen moet worden of dat er gezocht moet worden naar andere religieuze of levensbeschouwelijke groeperingen om verregaand mee samen te werken of misschien zelfs mee samen te gaan.

Deze vragen zijn te complex en de toekomst is te onzeker om er hier een eenduidig antwoord op te geven. De in deel 1 geschetste scenario's kunnen wel helpen om deze strategische vragen in een aantal mogelijke werelden verder te verkennen. Dat gebeurt in het vervolg van deze paragraaf. Tabel 6.1 vat de kern daarvan samen. Per scenario geeft de tabel eerst enkele relevante scenario uitkomstenvoor Het Apostolisch Genootschap, onderverdeeld naar de drie kernelementen van het genootschap: de vrijzinnig religieuze dimensie, ontmoetingen in de gemeenschap en de plaats in de samenleving.³⁵ Daaronder staat een aantal beleidsopties, die zouden passen in de betreffende scenariowereld.

Talent Towns: scherpe keuzes om te overleven

Internationale relaties, virtuele verbindingen, onzekerheid en ongelijkheid kenmerken de wereld van Talent Towns. Virtuele verbindingen maken het mogelijk veel werk vanuit de woonplaats te verrichten. Mensen vestigen zich in kleine steden. Geografisch gezien is het mogelijk in die steden apostolische gemeenschappen te onderhouden.

Door de tegenstellingen in dit scenario is het echter niet zo duidelijk wie die gemeenschappen zullen bevolken. Hoog opgeleiden zijn sterk betrokken in de race naar carrière en inkomen, op een internationale arbeidsmarkt lopen ze het risico hun goed betaalde baan te verliezen als ze geen topprestaties leveren. Daardoor is er niet al te veel tijd om zich te verdiepen in religieuze en levensbeschouwelijke vraagstukken en zich

in te zetten voor vrijwilligerswerk. Hoogopgeleiden zullen door hun internationale oriëntatie en de ver ontwikkelde communicatievormen ook snel in contact komen met een veelheid aan opvattingen vanuit de hele wereld. Daardoor kiezen zij voor opvattingen die hen het meest aanspreken en ontstaat er grote diversiteit. Het Apostolisch Genootschap zal hierin een aansprekende niche moeten innemen, wil het lukken voldoende hoog opgeleiden aan het genootschap te binden. Overbruggend sociaal kapitaal speelt daar een belangrijk rol in, dus normen en netwerken zullen openheid en omgaan met andersdenkenden dienen te ondersteunen.

Laagopgeleiden hebben lage inkomens, er bestaan serieuze risico's dat kwetsbare groepen aan de rand van de samenleving terecht komen. Daardoor kunnen zij zich afwenden van verlichte denkbeelden en conservatieve opvattingen omarmen. Dat vergroot de diversiteit in de gemeenschap. Tegelijkertijd is er grote behoefte aan pastorale zorg. Het vangnet van de overheid is zeer klein, mensen zijn grotendeels op zichzelf aangewezen. Vaak zijn kerken de laatste opvangmogelijkheid voor mensen die in de knel komen. Om in deze grote behoefte te voorzien zullen kerken hun krachten moeten bundelen, ook om zich richting de overheid uit te spreken als vertegenwoordiger van kansarme groepen in de samenleving.

Door de geringe belangstelling van hoogopgeleiden voor religie en de beweging naar conservatisme van laagopgeleiden, is er in dit scenario weinig ruimte voor vrijzinnige opvattingen. Het genootschap heeft dan ook veel moeite om jeugd te binden en zijinstroom te genereren. Het ledental daalt naar verwachting nog verder dan in de lage variant in figuur 6.2. Ondanks het beperkte verwachte rendement ervan, zal een aanzienlijke wervingsinspanning noodzakelijk zijn om te voorkomen dat het ledental te ver terugloopt.

In deze bedreigende wereld komt Het Apostolisch Genootschap te staan voor scherpe keuzes als het wil overleven. Eén keuze is om de nadruk te leggen op het uitdragen van een heldere onderscheidende visie, die wervingskracht biedt binnen het spectrum van opvattingen en visies dat bestaat in de samenleving. Mensen verbinden zich dan aan het genootschap vanuit een religieuze en intellectuele behoefte aan verdieping en om af en toe los te komen van de *rat race* die dit scenario kenmerkt. Om dat te bereiken zal het genootschap een forse investering moeten doen in een helder gedachtegoed en in virtuele communicatie. Dit gaat gepaard met een aanzienlijke reductie van het aantal beheerde gebouwen en reguliere samenkomsten. Een andere keuze is om de

kern van de activiteiten te leggen bij pastorale zorg, met name voor de mensen die achterblijven in de samenleving. Dat sluit aan bij de traditie binnen het genootschap van gemeenschapsvorming en aandacht voor elkaar.

Combineren van beide activiteiten zal zeer lastig zijn, gezien de smalle basis van vrijwilligers waar het genootschap in dit scenario op zal kunnen bouwen. Professionalisering van taken lijkt dan ook onvermijdelijk om het gebrek aan vrijwilligers aan te vullen. Een andere manier om met weinigen relatief veel te bereiken is krachten bundelen met andere religieuze, levensbeschouwelijke of maatschappelijke organisaties.

De noodzaak van kiezen vraagt om centrale besturing. Dat lijkt paradoxaal in deze sterk geïndividualiseerde wereld. Het past echter goed bij de sterke ontwikkeling van de communicatietechnologie, die het mogelijk maakt vanuit centraal niveau veel decentrale activiteiten te coördineren. Bedrijven zijn in de wereld van Talent Towns ook centralistisch georganiseerd. Maar bovenal is centrale sturing onvermijdelijk als er scherpe keuzes gemaakt moeten worden en deze eenduidig decentraal uitgevoerd moeten worden.

Tabel 6.1 Het Apostolisch Genootschap in vier scenario's

	Talent Towns	Cosmopolitan Centres	Egalitarian Ecologies	Metropolitan Markets
Religieus				
Opvattingen	Progressief vs conservatief	Wereldburgers, ethische vragen	Relatief homogeen	Grote stadsmilieu, ethische vragen
Spectrum	Veel diversiteit	Veel verschillende richtingen in NL	Spanningen met Islam	Beperkte diversiteit
Ontmoeten				
Gemeenschap	Lokaal, virtueel	Virtueel	Lokaal, verspreid over Nederland	Geconcentreerd in grote stad
Verbindingen	Continentaal	Stad, intercontinentaal	Nationaal	Stad autonoom

	Talent Towns	Cosmopolitan Centres	Egalitarian Ecologies	Metropolitan Markets
Pastorale zorg	Veel behoefte aan ondersteuning	Achterland, ouderen	Vooral ouderen	Achterland, zwakke wijken, ouderen
Jeugd	Veel externe opties	Mobiel	Beperkt externe opties	Veel externe opties

In de wereld

Relaties	Overbruggend	Overbruggend	Samenbindend en overbruggend	Samenbindend en overbruggend
Samenwerken	In pastorale zorg	Achterland	Minder nodig	Met buurlanden
Doelgroep zijinstroom	Klein	Buitenlanders	Directe omgeving	Buurlanden

Oriëntatie beleid

Missie	Keuze: internationale visie of pastoraal	Kosmopolitisch	Sterk samenbindend	Samenbindend
Gedachtengoed	Concretiseren	Ethiek, bruggen slaan	Levenswijsheid, ecologie	Gemeenschap, ethiek
Professionalisering	Hoog	Behoorlijk hoog	Beperkt	Beperkt
Pastorale zorg	Keuze: kernactiviteit of afbouwen	Ouderen, samenwerken in achterland	Ouderen	Ouderen, zwakke wijken
Jeugd	Behouden wat er kan	Verbinden via netwerken	Inbreng en verantwoordelijkheid	Inbreng en verantwoordelijkheid
Werving	Veel nodig, beperkt effectief	Virtuele media, Engels	Nabije omgeving, levenswijsheid	Stad, levenswijsheid
Externe oriëntatie	Noodzakelijk	Noodzakelijk	Beperkt, Islam	Buurlanden
Huisvesting	Kleinere schaal	In grote steden	Decentraal	Concentratie in stad
Besturing	Centraal	Gemengd	Decentraal	Decentraal

Cosmopolitan Centres: genootschap vindt zichzelf opnieuw uit

Door de sterk gespecialiseerde grote steden in dit scenario werkt een aanzienlijk deel van de Nederlandse hoogopgeleiden in het buitenland en werken er veel gespecialiseerde buitenlandse werknemers in Nederland. Virtuele gemeenschappen zijn dan essentieel om de band met apostolischen in het buitenland te onderhouden, vooral met de jongeren die zeer mobiel zijn. Communicatietechnologie maakt in dit scenario ook

veel mogelijk op virtueel gebied. Daardoor zijn bijeenkomsten op afstand te organiseren en projecten uit te voeren vanuit verschillende plaatsen op de wereld. Religies en levensbeschouwingen zijn aantrekkelijk als ze aansluiten bij het kosmopolitisch gedachtegoed van deze wereldburgers. Dat geldt voor apostolischen in het buitenland, maar ook voor buitenlanders in Nederland. Zijinstroom vanuit deze groep zou kansen kunnen bieden. Dat vraagt uiteraard om communicatie en werving in het Engels, wat voor Het Apostolisch Genootschap een kans lijkt omdat communicatie met gemeenschappen in het buitenland (vooral Perth) al in het Engels plaats vindt. Tevens is overbruggend sociaal kapitaal nodig om samen te kunnen leven met mensen met een veelheid van culturele achtergronden.

De technologische ontwikkeling in Cosmopolitan Centres roept ethische vragen op waar religieuze en levensbeschouwelijke organisaties mee geconfronteerd worden. Bio- en nanotechnologie maken ingrepen mogelijk in levende organismen, wat grote risico's met zich mee kan brengen (door mensen gecreëerde ziekteverwekkers) of invloed uitoefent op de essentie van het leven (genetische manipulatie van mens en dier). Dat roept de vraag op tot waar wetenschappelijk onderzoek kan en mag gaan en hoe de samenleving daar toezicht op houdt. In een meer extern georiënteerde houding zal het genootschap aan moeten geven hoe zij denkt over dit soort vraagstukken.

Inkomensongelijkheid is hoog in dit scenario. Financiële en psychische problemen ontstaan vooral in het achterland, buiten de grote centra. De trek naar de grote stad versterkt de leegloop in provincies buiten de Randstad en Brabant. Daar is grote behoefte aan pastorale zorg, maar zijn weinig vrijwilligers om deze zorg te verlenen. Samenwerking tussen kerkgenootschappen ligt dan in de rede.

Virtuele gemeenschappen en concentratie van activiteiten in grote steden hebben ook gevolgen voor het beheer van plaatsen van samenkomst van Het Apostolisch Genootschap. Zeker buiten de grote steden is er minder behoefte aan plaatsen om elkaar fysiek te ontmoeten. Dat impliceert verdere vermindering van het aantal gebouwen dat in beheer is of multifunctioneel gebruik van gebouwen samen met andere organisaties. Binnen de grote steden kunnen gebouwen fungeren als plaats waar mensen van zeer diverse afkomst elkaar kunnen ontmoeten en hun culturele en levensbeschouwelijke opvattingen kunnen uitwisselen.

Het bestuur zal in dit scenario een mengvorm zijn van centrale en decentrale elementen. Omdat het genootschap veel meer het karakter

krijgt van een internationaal georiënteerde beweging dan een gemeenschap zal er ruimte moeten zijn voor decentrale besluitvorming. Activiteiten op afzonderlijke locaties kunnen ook grotendeels decentraal worden uitgevoerd. Behoeft aan centrale sturing zal liggen op het formuleren en uitdragen van visies, die de identiteit van het genootschap weergeven, op het investeren in communicatievormen en netwerken en op het ondersteunen en toerusten van plaatselijke initiatieven. Om dit tot stand te brengen is een behoorlijke mate van professionele ondersteuning nodig.

In deze wereld zal het genootschap een aanzienlijke transformatie door kunnen maken naar een kosmopolitische levensbeschouwing, die uitspraken over maatschappelijke vraagstukken niet uit de weg gaat en via allerlei netwerken verbindingen zoekt met een cultureel zeer diverse omgeving. Mondiale netwerken vervangen voor een behoorlijk deel lokale gemeenschappen. Een combinatie van virtuele contacten en onregelmatige persoonlijke ontmoetingen komt in de plaats van reguliere zondagse bijeenkomsten. In die overgang liggen forse uitdagingen, maar zeker ook kansen en mogelijkheden om nieuwe inspiratie op te doen door nieuwe wegen in te slaan. Voor een niet dogmatische organisatie biedt deze wereld vele mogelijkheden zichzelf opnieuw uit te vinden en daardoor tot nieuwe bloei te komen. Als dat lukt zal door forse zijinstroom en aantrekkingskracht voor de jeugd het ledental aanzienlijk kunnen groeien.

Egalitarian Ecologies: bloei door zelfbewust uitdragen van ideaal

Egalitarian Ecologies is voor Het Apostolisch Genootschap het scenario dat nog het dichtst staat bij de huidige situatie. Mensen wonen verspreid over heel Nederland in kleine en middelgrote steden met aangename leefomstandigheden. Dit sluit aan bij de verdeling van apostolische gemeentes over Nederland.

Technologische vernieuwing en globalisering zetten minder ver door dan in de andere scenario's. Door internationale spanningen en gebrek aan vertrouwen tussen landen zijn regio's in de wereld meer zelfvoorzienend. Daardoor zijn er minder internationale contacten en zullen mensen in Nederland ook minder in contact komen met opvattingen uit andere gebieden in de wereld. Binnen Nederland blijven opvattingen dus relatief homogeen. Uitzondering hierop vormt de islam. Door de instroom van veel laag en middelbaar geschoolden uit ontwikkelingslanden neemt het aantal aanhangers van de islam een grote vlucht. Mede gevoed door internationale tegenstellingen ontstaan er in Nederland ook spanningen tussen christendom en

islam. Openheid jegens andersdenkenden is zeer geboden om deze tegenstellingen te overbruggen. Dat vraagt dus overbruggend sociaal kapitaal naast het samenbindend sociaal kapitaal dat past binnen de relatief homogene kleine en middelgrote steden. Hier zou het genootschap door haar neutrale signatuur een rol kunnen spelen, bijvoorbeeld door haar gebouwen en vrijwilligers actief in te zetten voor interreligieuze dialoog.

Inkomensverschillen zijn beperkt en de overheid heeft de mogelijkheid een sociaal vangnet in te richten. Financiële steun vanuit kerken speelt daarom minder een rol in dit scenario. Vergrijzing is een demografisch gegeven, dus het groeiend aantal ouderen vraagt ook hier pastorale aandacht.

De Egalitarian Ecologies wereld biedt veel kansen om de sterke kanten van Het Apostolisch Genootschap uit te dragen. Dit sluit goed aan bij de ideeën uit de Van Oosbreelezing van Hans en Peter Leefflang uit 2006.³⁶ Volgens Leefflang en Leefflang liggen er kansen in de markt als het genootschap zelfbewust naar buiten zou treden, met een helder, op praktische levenswijsheid gericht verhaal: 'Het Apostolische Werk helpt je bij het worden van een beter mens en samen werken we in Liefde aan een menswaardige wereld'. Daarin combineert het genootschap de sterke kanten van haar aanbod met een vraaggerichte open houding naar de samenleving. De aanbod oriëntatie krijgt bijvoorbeeld vorm door in de samenleving de kracht van haar overtuigingen en rituelen te promoten. Dat slaat een brug naar de vraagkant omdat het aansluit bij het zoeken naar nieuwe vormen van religie in de samenleving (zie paragraaf 5). Bovendien liggen er kansen voor het genootschap om de missie en activiteiten aan te scherpen richting het belang dat de samenleving hecht aan ecologie in deze wereld en de noodzaak van interreligieuze dialoog.

Benutten van deze kansen biedt veel perspectief. Per saldo kan met substantiële zijnstroom uit een op persoonlijke contacten en de nabije omgeving gericht wervingsbeleid, het genootschap sneller groeien dan het hoge trendscenario uit figuur 6.1. Positieve terugkoppelingen ondersteunen dit proces. Als gemeenschappen gaan groeien en ook de jeugd daarin weten mee te betrekken door hen inbreng en verantwoordelijkheid te bieden, trekt dit weer nieuwe belangstellenden aan.

Bloeiende gemeenschappen kunnen voor een groot deel op vrijwilligers blijven drijven. Professionalisering is daarom beperkt. Gemeenschappen krijgen veel ruimte om zich zelfstandig te ontwikkelen. Het centraal

bestuur richt zich vooral op uitdragen van de gemeenschappelijke boodschap en het tot stand brengen van de uitwisseling van ervaringen tussen gemeenschappen.

Metropolitan Markets: voortbouwen op bestaande kracht

Evenals Egalitarian Ecologies is Metropolitan Markets een wereld die meer op het collectief dan op het individu is gericht. Dat impliceert dat er kansen zijn voor een op gemeenschapszin gerichte groepering als Het Apostolisch Genootschap. Door meer naar buiten te treden met haar gedachtegoed en door promotie van haar rituelen kan het genootschap een grotere plaats in het religieuze en levensbeschouwelijke landschap verkrijgen. Door de grote concentratie van mensen in de metropool is er ook een grote doelgroep waaruit geworven kan worden. Daar staat tegenover dat een grootstedelijk milieu minder welwillend staat jegens religieuze opvattingen en dat de stad veel alternatieven heeft te bieden, zowel op religieus als niet-religieus gebied.

Ethische vragen zijn in Metropolitan Markets nog geprononceerder dan in Cosmopolitan Centres omdat bio- en nanotechnologie in Metropolitan Markets meer op praktische toepassingen zijn gericht. Hierop zal het genootschap een visie kunnen ontwikkelen om zich ook te manifesteren in het maatschappelijk debat.

De grote stad werkt als een magneet in Metropolitan Markets. Alle activiteit trekt daarheen. Ook apostolische gemeenschappen zullen daarom vooral in de grote stad gevestigd zijn, terwijl gemeenschappen in het achterland zullen verdwijnen of een kwijnend bestaan zullen hebben. Door de schaal van de metropolis bestrijkt de stad een groot deel van Nederland en mogelijk ook België of Duitsland. Daar kunnen ook mogelijkheden liggen voor samenwerking en misschien verdere zijnstroom. Dat vraagt van Het Apostolisch Genootschap enige verschuiving naar meer externe openheid richting de buurlanden van Nederland.

De omvang van de stad biedt veel mogelijkheden voor mensen om een baan te vinden, deze is alleen niet altijd even goed betaald. De inkomensverschillen zijn daarom groot in Metropolitan Markets, maar de relatief autonome stad heeft enige mogelijkheid voor inkomensondersteuning. Grootstadsproblematiek kan wel leiden tot zwakke wijken met sociale problemen. Daar kan een zorgvraag voor kerken liggen, echter niet op een terrein waar Het Apostolisch Genootschap als vanzelf veel directe betrokkenheid mee heeft.

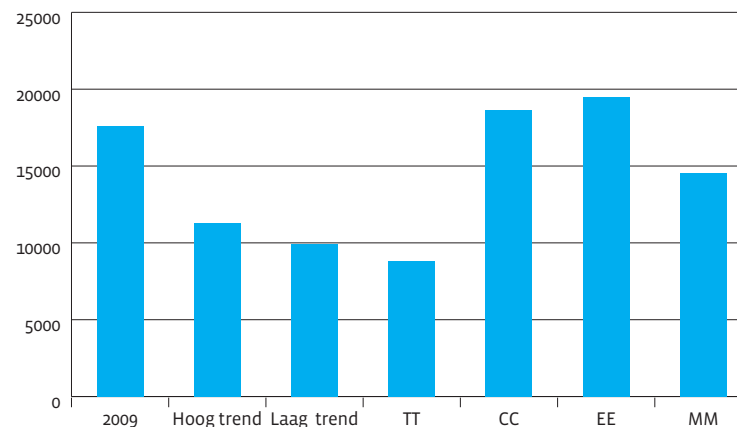
Een vergelijkbaar beleid als in Egalitarian Ecologies biedt kansen in deze wereld. De resultaten in termen van groei en ontwikkeling van het genootschap zullen echter geringer zijn dan in Egalitarian Ecologies om twee redenen. Ten eerste is de voedingsbodem geringer in de stad en bestaan er veel alternatieven. Ten tweede brengt de transformatie

richting de grote stad verliezen in het achterland met zich mee, die niet eenvoudig gecompenseerd kunnen worden.

Opnieuw demografie

Figuur 6.1 en 6.2 laten een dalend ledental zien van Het Apostolisch Genootschap als de huidige situatie zich voortzet richting 2040. Dat is niet meer dan een trendmatig doortrekken van de bestaande situatie, zonder er rekening mee te houden hoe de toekomst er uit kan zien en hoe de reactie van het genootschap op die toekomst zal zijn. De analyse van de plaats van het genootschap in de scenario's laat zien dat er kansen en bedreigingen bestaan. Onder de veronderstelling dat beleid kansen benut en effectief omgaat met bedreigingen ontstaat er een breder perspectief op de toekomst. Figuur 6.3 geeft een zeer tentatief beeld van de mogelijke ontwikkeling van het ledental (leden plus sympathisanten) in de vier scenario's in vergelijking met de extrapolatie. Daar past een forse kanttekening bij, de scenario's zijn verhalen over de toekomst, de ontwikkelingen in figuur 6.3 zijn dat eens te meer. De uitkomsten zijn puur het gevolg van enkele eenvoudige veronderstellingen over instroom en uitstroom.

Figuur 6.3 Schets ledental in scenario's in 2039 t.o.v. 2009

Figuur 6.3 laat zien dat de Cosmopolitan Centres en Egalitarian Ecologies wereld veel perspectief bieden en dat de grootste risico's in Talent Town liggen. Het genootschap ziet er in Cosmopolitan Centres

echter wel totaal anders uit dan in Egalitarian Ecologies. Dat benadrukt eens te meer de onzekerheid waar de toekomst ons voor stelt en roept de vraag op hoe aan te kijken tegen beleidsopties en strategische keuzes waar het genootschap voor staat. Dat is het onderwerp van de afsluitende paragraaf.

Wat komt uit dit alles als algemeen beeld naar voren? Scenario's zijn een manier om de fundamenteel onzekere toekomst af te tasten. Aangezien voorspellen op lange termijn niet mogelijk is kan een aantal wereldbeelden beslissers helpen hun opties te analyseren tegen verschillende achtergronden. Opties die in meerdere scenario's positief uitwerken zijn behoorlijk robuust in het licht van de onzekere toekomst. Bij opties die slechts in een of twee scenario's renderen, is voorzichtigheid geboden.

De scenario's over Nederland in 2040 benadrukken het belang van slimme mensen en sterke steden. Nederland heeft slimme mensen nodig om met vernieuwingen om te gaan en om op een hoog welvaartsniveau mee te blijven doen in een globaliserende wereld. Steden zijn plaatsen waar vernieuwing vorm krijgt en waar mensen van elkaars aanwezigheid profiteren. Slimme mensen en sterke steden kunnen zich echter op heel verschillende manieren ontwikkelen. Mensen en bedrijven kunnen zich steeds meer specialiseren en excelleren in één of enkele taken. Of arbeidskrachten worden steeds meer manusjes-van-alles, die vooral voor de lokale markt produceren. De generalistische werknemers kunnen probleemloos worden ingezet voor allerlei banen. Steden kunnen relatief klein worden en verspreid liggen. Ze fungeren dan als kleine economische en stedelijke centra. Bedrijven maken vooral gebruik van de verbindingen tussen steden en veel minder van de interacties binnen steden. De andere mogelijkheid is dat economische activiteiten zich sterk concentreren in een beperkt aantal grote steden. De steden zijn ontmoetingsplaatsen waar mensen zaken met elkaar doen, ideeën uitwisselen, nieuwe technologieën ontwikkelen en de afstemming tussen arbeidskrachten en bedrijven en tussen producenten en consumenten verbeteren.

Religieuze en levensbeschouwelijke organisaties zijn mee op weg naar die onzekere toekomst en hebben te maken met een aantal ingrijpende trends. Communicatietechnologie vergroot hun openheid naar buiten en verschuift de basis van verbondenheid tussen hun lidmaten van geografische nabijheid naar gelijkgezinde opvattingen. Globalisering vergroot de diversiteit aan opvattingen waarmee mensen in contact komen. Traditionele kerken verliezen terrein. Mensen ontnemen hun identiteit minder aan hun religieuze of levensbeschouwelijke achtergrond en hebben een veel grotere keuzevrijheid dan voorheen. Opvattingen verschuiven van geloof in het bovennatuurlijke naar het

intermenselijke. Bij dit alles is de toekomstige behoefte aan religie in de westerse wereld zeer onzeker in het bijzonder bij de jeugd.

Beleidsopties

Zoals veel kerkgenootschappen bevindt Het Apostolisch Genootschap zich demografisch in een lastige situatie. De inherente onzekerheid over de toekomst die ligt besloten in de scenario's, voegt hier een aantal kansen en uitdagingen aan toe. Dat betekent dat er ook geen eenduidige beleidslijnen uit te zetten zijn, laat staan dat één auteur die zou kunnen bedenken. De scenario analyse roept een aantal strategische en beleidsmatige kwesties op, die structureel aandacht vragen.

Een kracht van Het Apostolisch Genootschap is dat het niet dogmatisch is en kan mee bewegen met de tijd. Dat heeft mede tot gevolg dat het genootschap er in de scenariowerelden heel anders uit ziet. Cosmopolitan Centres en Egalitarian Ecologies zijn hier de twee uitersten. In Egalitarian Ecologies profileert het genootschap zich op levenswijsheid, rituelen en op ecologie. In Cosmopolitan Centres verandert het van een gemeenschap naar een kosmopolitische beweging. Hierin de juiste richting kiezen vraagt bij uitstek om strategische visie en opmerkingsgave waarheen de stroom zich wendt.

Ontwikkelingen op het terrein van bio- en nanotechnologie kunnen de samenleving in twee scenario's voor substantiële ethische vragen stellen. Een open houding richting de samenleving vraagt hierover een visie van het genootschap. Tijdig voldoende kennis opbouwen kan dan zinvol zijn.

Sterk teruglopend ledental is op lange termijn alleen te beperken door jeugd meer te betrekken bij het genootschap en door meer zijnstroom. Dat vergt gericht wervingsbeleid. In alle scenario's komt dit terug, zodat intensiveren van werving een zeer robuuste beleids optie is.

Voor de jeugd worden al diverse trajecten uitgezet. De uitdaging is hier groot, in drie scenario's heeft de jeugd redelijk veel externe opties of is behoorlijk mobiel. In twee scenario's liggen er kansen bij de jeugd meer betrekken bij de bestaande activiteiten van het genootschap en hen daar meer verantwoordelijkheid bieden. In de Cosmopolitan Centres-wereld heeft het genootschap in 2040 een geheel ander karakter dan nu en zal de jeugd ook vooral via informele en virtuele netwerken aan het genootschap verbonden zijn.

Door werving meer zijnstroom tot stand brengen heeft beleidsmatig structureel nog weinig aandacht, maar is ook een robuuste optie. De

wijze waarop dit kan plaats vinden verschilt echter aanzienlijk. In twee scenario's (Egalitarian Ecologies en Metropolitan Markets) liggen er kansen bij het naar buiten brengen van de huidige sterke punten van het genootschap. In Cosmopolitan Centres daarentegen is een geheel ander beleid nodig, dat zich vooral richt op Nederlanders in het buitenland en buitenlanders in Nederland.

Het aantal sympathisanten zou behoorlijk kunnen toenemen. Dat roept de vraag op hoe in de toekomst deze geïnteresseerden aan het genootschap verbonden kunnen blijven. Ze kiezen bewust niet voor actief lidmaatschap, dus van hun inzet voor concrete activiteiten kan niet al te veel verwacht worden. Hun interesse zou misschien wel tot uiting kunnen komen in tijdelijke projecten, specifieke weinig frequente bijeenkomsten (een jaarlijkse ontmoetingsdag voor sympathisanten?), experimenteren met nieuwe vormen (virtuele contacten) of een meevoelend klankbord voor nieuwe ontwikkelingen. Beleid dat zich hierop richt is eveneens robuust.

Overbruggend sociaal kapitaal staat centraal in twee scenario's en is belangrijk in de twee andere scenario's. Een grotere externe oriëntatie is daarmee eveneens een robuuste optie. Het Apostolisch Genootschap kan hier aan bijdragen door normen en netwerken te creëren die openheid en omgaan met andersdenkenden ondersteunen. Ook om zijnstroom te genereren kan openheid, grotere naamsbekendheid en positionering in het maatschappelijke debat zinvol zijn.

Pastorale zorg richt zich in alle scenario's meer op ouderen. Daarbij neemt inkomensongelijkheid in drie scenario's toe en kan krimp zorgelijke situaties creëren buiten de Randstad en Brabant in twee scenario's. Sociale problematiek bij leden van Het Apostolisch Genootschap zal naar verwachting toenemen, terwijl in twee scenario's het aantal actieve leden dat deze zorg vrijwillig kan geven (aanzienlijk) daalt. Pastorale zorg is daarmee een beleidsterrein waar opmerkzaamheid geboden is of het genootschap in de toekomst met behulp van vrijwilligers nog waar kan maken wat ze nu haar lidmaten biedt. Professionalisering kan hier mogelijk gewenst zijn.³⁷

In twee scenario's Cosmopolitan Centres en Metropolitan Markets heeft de concentratie van activiteit in grote steden ook direct gevolgen voor het bouwbeleid van het genootschap. Gemeenschappen in het achterland krijgen te maken met aanzienlijke krimp. In Talent Town is er bovendien sprake van krimp in het ledental en in Cosmopolitan Centres is het belang van gebouwen minder groot. Voorzichtigheid met investeringen in gebouwen is daarmee eveneens een robuuste optie.

Op het terrein van het bestuur is de huidige vorm van centraal bestuur met behoorlijke ruimte voor decentrale uitvoering in drie scenario's herkenbaar. Dat sluit aan bij de ruimte en aandacht die er in 2011 is voor gemeenschapsontwikkeling. De interactie tussen centraal en decentraal kan wel verder toenemen door wederzijds leren te versterken. De weg daartoe is om op centraal niveau voldoende capaciteit in te zetten voor strategische verkenningen, voor leren uit plaatselijke experimenten, voor uitwerking daarvan tot gerichte ontwikkelingslijnen en voor toerusting en ondersteuning van implementatie van die lijnen. Versterking en deels professionalisering van de strategische functie binnen het genootschap is daarmee ook een robuuste optie.

Toekomstverkenningen behoren tegelijkertijd uitdagend en realistisch te zijn. Te weinig loskomen van het heden geeft geen prikkel tot actie. Te brede vergezichten zijn weinig geloofwaardig. Uiteindelijk is het natuurlijk aan de lezer om te beoordelen of deze analyse een redelijke balans heeft gevonden tussen uitdaging en realisme. Daar waar sommige opties misschien vergaand lijken, is het goed te bedenken dat

dan niet onmiddellijk een totale verandering nodig is. Op weg naar 2040 is er nog voldoende tijd om te reageren. Zoals Abraham Lincoln zei: 'Het beste wat er over de toekomst gezegd kan worden is dat ze gelukkig maar met één dag tegelijk komt.' Maar dat is geen argument om nu niets te doen. Want er komen andere tijden.

- 1 Lennaert Nijgh vertaalde het nummer 'For the times they are a-changin' van Bob Dylan in 1965 voor Boudewijn de Groot in 'Er komen andere tijden'.
- 2 Ontleend aan: <http://www.mth.uct.ac.za/digest/pcquotes.html>, mijn vertaling.
- 3 Voor meer achtergronden zie www.apgen.nl
- 4 Bas ter Weel, Albert van der Horst en George Gelauff, *The Netherlands of 2040*, CPB 2010, te vinden op www.nl2040.nl
- 5 Paragraaf 2 en 3 zijn voor een flink deel ontleend aan de Nederlandstalige samenvatting van *The Netherlands of 2040*, zie http://www.nl2040.nl/downloads/nl2040/nl2040_samenvatting.pdf
- 6 Een aantal basisverwijzingen naar het gebruik van sociaal kapitaal in de economie staat in G.M.M. Gelauff, 2001, *Hoe prikkelbaar is de kenniseconomie? Een zoektocht naar nieuwe verhoudingen tussen concurrentie en normen*, Rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Kenniseconomie in een internationaal vergelijkend perspectief, aan de Faculteit der Managementwetenschappen van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Voor een recente empirische studie naar het belang van sociaal kapitaal voor innovatie en economische groei zie I. Semih Akcomaken, Bas ter Weel, 2009, 'Social capital, innovation and growth: Evidence from Europe', *European Economic Review*, 53(5), 544-67.
- 7 Zie bijvoorbeeld: <http://www.ditisbiotechnologie.nl/dossiers/nanotechnologie/>
- 8 Ontleend aan: <http://www.ditisbiotechnologie.nl/nieuws/article/749/>
- 9 Tenslotte zijn er nog verschillende mechanismen die de impuls die de technologie geeft versterken. Agglomeratie effecten zijn daarvan een belangrijk onderdeel. Als bedrijven groeien en zich bij elkaar in de buurt vestigen trekt dat toeleveranciers aan. Ook werknemers trekken naar de locatie toe omdat er veel werk te vinden is. Veel werknemers maken de stad extra aantrekkelijk voor nog meer bedrijven. Zo ontstaan er allerlei terugkoppelingen, die de initiële invloed versterken. Hier ontbreekt deruimte om uitgebreid op deze mechanismen in te gaan. *The Netherlands of 2040* vertelt er veel meer over.
- 10 Zie kader 2.1 voor meer achtergronden over sociaal kapitaal.
- 11 Hiermee komt de betrokken, maar niet theologisch of sociologisch geschoolde econoom natuurlijk op behoorlijk glad ijs. Paragraaf 5 pretendeert dan ook op geen enkele wijze volledig of wetenschappelijke gefundeerd te zijn.
- 12 Wikipedia stelt dat het begrip religie moeilijk, zo niet onmogelijk te definiëren is. Voor meer achtergronden zie: <http://nl.wikipedia.org/wiki/Religie>
- 13 Joshua M. Z. Stanton, 'Cyber Dialogue: The Future of Inter-Religious Engagement', <http://www.patheos.com/Resources/Additional-Resources/Cyber-Dialogue-Future-of-Inter-Religious-Engagement.html>
- 14 <http://www.facebook.com/home.php?sfm=1#!/JesusDaily?v=wall>
- 15 <http://www.facebook.com/home.php?sfm=1#!/pages/Prophet-Muhammad-SAW-the-greatest-man-in-history/95798128854?v=info>
- 16 Zie ook Reza Aslan, 'Redefining Community: Religion of the Future', <http://www.patheos.com/Resources/Additional-Resources/Redefining-Community-Religion-of-the-Future.html>
- 17 Bijvoorbeeld www.fatwa-online.com, www.efatwa.com, www.askanimam.com
- 18 Kwok Pui-lan, 'A Transnational Approach to Religion', <http://www.patheos.com/Resources/Additional-Resources/Transnational-Approach-to-Religion.html>
- 19 Timothy Dalrymple, 'Not a Time of Slumping Religion: An Interview with Rodney Stark', <http://www.patheos.com/Resources/Additional-Resources/Not-a-Time-of-Slumping-Religion-An-Interview-with-Rodney-Stark.html>
- 20 Zie http://nl.wikipedia.org/wiki/Paul_Tillich
- 21 Mark Silk, Religion by Choice, <http://www.patheos.com/Resources/Additional-Resources/Religion-by-Choice.html>
- 22 Een sprekend voorbeeld is Klaas Hendrikse, *Geloven in een God die niet bestaat: manifest van een atheïstische dominee*, Amsterdam 2007.
- 23 Jennifer Michael Hecht, *Solace Without the Supernatural*, <http://www.patheos.com/Resources/Additional-Resources/Solace-Without-the-Supernatural.html>, mijn vertaling.
- 24 Zie Myriam Braakhuis, 'Geloven in 2024: tussen God en gemeenschap', *VolZin*, 21 augustus 2009.

- 25 Zie bijvoorbeeld Reza Aslan en Kwok Pui-Lan in bovenstaande noten.
- 26 Europese Commissie, 2005, *Social values, Science and Technology*, Special Eurobarometer.
- 27 Sociaal Cultureel Planbureau, *Wisseling van de Wacht: generaties in Nederland*, Sociaal Cultureel Rapport 2010, hoofdstuk 15.
- 28 Zie het interview door Timothy Dalrymple in noot hierboven.
- 29 *Wisseling van de Wacht*, hoofdstuk 4.
- 30 Ibidem, p 94
- 31 Deze gegevens zijn ontleend aan het onderzoek van het KASKI, 2003, 'Waar moeten ze het zoeken? Vindplaatsen van religie en zingeving bij jongvolwassenen', KASKI Rapport 510, uitgevoerd in opdracht van de IKON, Trouw en ZINWEB.
- 32 Op deze vraag waren meerdere antwoorden mogelijk.
- 33 Zie de online CBS databank Statline: <http://statline.cbs.nl/statweb/>
- 34 Om precies te zijn, op grond van gegevens over het laatste decennium is gerekend met de veronderstelling dat 30% van de jongeren in het leeftijdscohort 16 tot en met 20 jaar hun lidmaatschap bevestigt. Van degenen die dat op 16 tot en met 20 jaar niet doen, confirmeert 20% zich in de leeftijd van 21 tot en met 25 jaar aan het gedachtegoed van het genootschap. Dat komt gemiddeld neer op $30 + 70 \times 0,2 = 44\%$.
- 35 Zie <http://www.apgen.nl/wie-zijn-we/ons-ideaal/>
- 36 Hans en Peter Leeftang, *Hoor het ritselen van de nieuwe dag. Geloven in de toekomst*, Achtste J.H. van Oosbreelezing, Delft 2007
- 37 Zoals ook bepleit door Hetty Zock in de Twaalfde Van Oosbreelezing: Hetty Zock, *Beroep of roeping? Geestelijke zorg in de 21e eeuw*, Delft 2011.

Eerste J.H. van Oosbreelezing
B.L. Brand, *Van wederkomst-
verwachting tot werk in de wereld*,
Baarn 2000, Het Apostolisch
Genootschap
ISBN 90-803358-2-7. Een afdruk
is te verkrijgen via www.apgen.nl

Tweede J.H. van Oosbreelezing
A. Hagenbeek en W.A.M. Mellink,
Over het leven en de maakbaarheid,
Delft 2001, Eburon
ISBN 90-5166-852-X

Derde J.H. van Oosbreelezing
Johan Goud, *Het morgenrood
wekken. Over alledaags geloof en het
andere van God*, Delft 2002, Eburon
ISBN 90-5166-917-8

Vierde J.H. van Oosbreelezing
Marjoleine de Vos, *Godsbeelden*,
Delft 2003, Eburon
ISBN 90-5166-991-7
[herdruk 2004]

Vijfde J.H. van Oosbreelezing
H.J. Kooreman, *Daar staat je verstand
bij stil. Bespiegelingen over geloof en
wetenschap*, Delft 2004, Eburon
ISBN 90-5972-031-8

Zesde J.H. van Oosbreelezing
T. van Deel, *De psalmen als poëzie*,
Delft 2005, Eburon
ISBN 90-5972-094-6

Zevende J.H. van Oosbreelezing
Jan N. Bremmer, *Van Zendelingen,
Zuilen en Zapreligie. Tweehonderd
jaar godsdienst in Nederland en
Het Apostolisch Genootschap*,
Delft 2005, Eburon
ISBN 90-5972-095-4

Achtste J.H. van Oosbreelezing
Hans en Peter Leeftang, *Hoor het
ritselen van de nieuwe dag. Geloven in
de toekomst*, Delft 2007, Eburon
ISBN 978-905972-1791

Negende J.H. van Oosbreelezing
Kees Schuyt, *Waar is de gemeenschap
gebleven?* Delft 2007, Eburon
ISBN 978-90-5972-245-3

Tiende J.H. van Oosbreelezing
Piet v.d. Kruit, *Oorsprong.
Over mens en heelal, wetenschap en
religie, samenhang en toeval, de weg
en de herberg*, Delft 2008, Eburon
ISBN 978-90-5972-265-1

Twaalfde J.H. van Oosbreelezing
Hetty Zock, *Beroep of roeping?
Geestelijke zorg in de 21 eeuw*,
Delft 2011, Eburon
ISBN 978-90-5972-515-7
(verschijnt binnenkort)

De uitgaven zijn te bestellen via de boekhandel, uitgeverij Eburon
(www.eburon.nl) of via de stichting (www.apgen.nl/vanoosbreelezing)

Met hartelijk dank aan mijn co-auteurs Albert van der Horst en Bas ter Weel voor het benutten van ons gemeenschappelijke werk aan de studie *The Netherlands of 2040* en aan Albert, Bas, Carolien Gelauff, Hans Leeflang, Henk Kloostra en Hanneke Snippen voor hun zeer nuttige opmerkingen bij een eerder concept van deze tekst. Ik heb bovendien erg geprofiteerd van de zeer zorgvuldige redactie aanwijzingen van Arjen van der Kuijl en Willem Kooreman. Speciale dank gaat uit naar Jan Zandsta voor zijn prachtige illustraties en naar Marieke Riedijk voor haar creatieve ontwerp en uitgelezen opmaak. De verantwoordelijkheid voor de inhoud van deze publicatie ligt uiteraard geheel bij de auteur.

Hoe ziet onze samenleving er uit in 2040? Waar staat Het Apostolisch Genootschap in die samenleving? Op deze vragen zijn geen eenduidige antwoorden te geven, de toekomst is onzeker. George Gelauff neemt ons mee langs vier scenario's waarmee we de onzekerheden van de toekomst kunnen verkennen. De scenario-beelden gaan over slimme mensen en sterke steden. Hij legt vervolgens een verband tussen de scenario's en de mogelijke betekenis daarvan voor Het Apostolisch Genootschap.

